

**Ўзбекистон Республикаси
Қишлоқ ва Сув хўжалиги вазирлиги
Самарканд қишлоқ хўжалиги институти**

**Зоотехния, ҳайвонлар генетикаси ва урчитиш кафедраси
5610100 – «Фермер хўжалигини бошқариш» йўналиши**

ТЎЙЧИЕВА ДИЛНОЗА ХОЛМАМАТОВНАНИНГ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: “Қорамолчиликда сут ишлаб чиқориш технологияси ва уни
иктисодий самарадорликка таъсири”
(Пастдарғом тумани Улуғбек-Ойбек” МЧЖ мисолида)**

**Илмий рахбар: профессор
Илмий маслахатчи: профессор**

**А.К.Каҳаров
О.М.Муртазаев**

**Иш кўриб чиқилди ва ҳимояга
қўйилди. “Зоотехния, ҳайвонлар
генетикаси ва урчитиш”
кафедраси мудири, доцент
_____ Э.Шаптақов
«_____» _____ 2012 й**

**Иктисодиёт ва бошқарув
факултети декани,
доцент _____
А.У.Остонов
« _____ » _____ 2012 й**

Самарқанд – 2012

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
I. Танланган мавзуни назарий асослаш ва адабиётлар шархи.....	8
II. Пастдарғом туман ва “Улуғбек-Ойбек” МЧЖ нинг ресурслар салоҳияти ва улардан оқилона фойдаланиш имкониятлари ...	15
2.1. Ер – сув ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари.....	16
2.2. Туманда ва хўжаликда моддий - техника ресурслари ва улардан фойдаланиш.....	23
2.3. Меҳнат ресурслари ва улардан оқилона фойдаланиш	26
III. Пастдарғом тумани “Улуғбек-Ойбек”МЧЖда сут ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш йўллари	29
3.1.Сут ишлаб чиқариш технологияси	29
3.2 Сут ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йилллари	40
3.3. Урғочи таналарни уруғлантириш ва ғуножинларни парваришлаш.	42
3.4. Биринчи туғим сигирларининг сут маҳсулдорлиги	46
3.5. Тадқиқотнинг иқтисодий самарадорлиги	49
IV. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларини такомиллаштириш йўллари	51
4.1. Чорвачилик маҳсулотларини етиштиришда фермер хўжаликларининг ўрни	56
V. Ҳаёт фаолияти ва хавфсизлиги	61
Хулоса	64
Ишлаб чиқаришга амалий тавсиялар.....	65
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	66

КИРИШ

Аграр сектор Ўзбекистондаги иқтисодий барқарорликнинг қудратли омили ҳисобланади. Шу сабабли аграр секторни тубдан ислоҳ қилиш эса жадал ривожлантириш муаммолари бозор иқтисодиётига ўтиш стратегиясида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Қишлоқ хўжалигининг ажралмас тармоғи чорчилик ҳисобланади, чунки айнан ушбу соҳадан аҳолини сифатли озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжи қондирилади. Бунда аҳоли истеъмолидаги сут ва сут маҳсулотларини деярли барчаси, гўшнинг эса 70 фоизга яқинини берадиган қорамолчиликнинг ўрни муҳимдир.

Шунинг учун ҳам истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ соҳани ривожлантиришни ҳуқуқий асослари яратилди. Бунга мисол қилиб 1995 йилда қабул қилинган “Наслчилик тўғрисида” ги давлат қонунини, Республика Президентининг 308 (2) ва 842 (3) қарорларини ҳамда Республика Вазирлар Маҳкамасининг қатор қарорларини келтириш мумкин. Бунинг натижасида 2012 йил 1 январгача чорвачиликнинг ҳолати тўғрисида бўлган маълумоти бўйича, қорамоллар бош сони 9 млндан зиёт, шу жумладан сигирлар бош сони 5 млн бошдан ортиқ бўлган. Гўшт ишлаб чиқориш 2 млн тоннага яқин. Сут ишлаб чиқариш 6 млн тоннадан ошган.

Шуниси диққатга сазоворки, мавжуд қорамолларнинг 96,6 ва сигирларнинг эса 95,2%и, ишлаб чиқарилган гўштни 70 ва сутнинг 96% айнан фермер ва деҳқон хўжаликлари зиммасига тўғри келади. Демак, яқин келажакда республикада қорамолчиликни ривожлантириш хўжалик субъекти бўлиб фақат деҳқон ва фермер хўжаликлари қолади. бу эса лмий ходим ва мутахассислардан, деҳқон ва фермер хўжаликлари технологик шароитида сут ва қорамол гўшти ишлаб чиқаришни самарали йўллари аниқлаб беришни талаб қилади. ана шундан келиб чиққан ҳолда урчитилаётган қорамол зотларининг насл, маҳсулдорлик, пўштдорлик ва бошқа хўжалик фойдали белгиларини такомиллаштириш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади.

Ҳозирги кунда республикаимиз хўжаликларида урчитилаётган қора-ола зотли қорамоллар ўзининг бош сони (41%дан ортиқ) ва сигирларининг сут маҳсулдорлиги жиҳатидан урчитиш учун режали ҳисобланган зотлар орасида биринчи ўринни эгаллайди. Шунга қарамасдан, бу қорамол зот сигирлари айрим маҳсулдорлик, экстерер, пушторлик ва елинининг технологик хусусиятларини такомиллаштиришга муҳтож. Бу такомиллаштириш ишларини соф зотли урчитиш билан бир қаторда, қора-ола зотли сигирларни жаҳон генофондига хос голштин зотли буқалари билан чатиштириш йўли билан амалга ошириш бугунги кун талабидир.

Шуни таъкидлаш лозимки, етиштирилаётган сут ва қорамол гўшти аҳоли эҳтиёжидан анча буларнинг барчаси бииров малакавий ишининг мавзусини долзарблигидан далолат беради.

Шуни мамнуният билан эътироф этиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси ўзининг Мустақиллик йиллари давомида халқ хўжалиги барча тармоқлари бўйича улкан ютуқларга эришиб, дунё ҳамжамияти ни ҳайратда қолдирмоқда. Бунга исбот тариқасида 2010 йилдаги молиявий инқирозини келтириш мумкин. Рақамларга эътибор қаратадиган бўлсак, молиявий инқирози дунё иқтисодиётига 9,4 триллион АҚШ доллори миқдорида зарар этгазган. Бу эса жаҳон мамлакатлари ялпи ички маҳсулотининг 15 фоизини ташкил қилади.

Иқтисодий таназзул объектларини бартараф этишга қаратилган ҳаракатлар АҚШ да 3,5 триллион доллорга етган. Бу мазкур мамлакат ялпи ички маҳсулотини 25,0 фоизи демакдир. Худди шунингдек, Буюк Британия 1 триллион, Германия 893 миллиард, Япония 326 миллиард ва Хитой 586 миллиард АҚШ доллори миқдоридаги сармояни айнан шу мақсадларга йўналтиришган. Хўш, молиявий инқироз асоратлари нималарда номоён бўлади.

Кузатишларга қараганда, мазкур инқирозни кенглиги дунёнинг кўплаб давлатларда ишсизлик даражаси кескин ошганлиги меҳнат қонунларини бузилиши, фуқораларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари давлат томонидан ҳимоя

килинмаганлиги натижасида намоён бўлган. Аҳолининг фаровонлигига путур етиб, кашоқлашув авж олган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жахон молиявий инқироzi бизнинг Мамлакатимизни четлаб ўтган. Бу маласага Президентимизнинг “Жохон молиявий иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” номли асарида батафсил тўхталиб ўтган.

Жумладан, асарда давлатимиз рахбари молиявий- иқтисодий инқирознинг Ўзбекистон иқтисодида таъсирини четлаб ўтишга мувофиқ бўлган омиллар хусусида шундай дейди: “ ... Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислохат ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узок ва давомли миллий манфатларимизни амалга ошириш вазифасини қўяр эканмиз, энг аввало “шок терапияси” деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодиёти ўзини ўзи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечдик”.

Қолаверса, жахонда кузатилаётган тинчлик даврида Мамлакатимиз иқтисодиётининг барча жабхаларида ўсиш суратлари кузатилмоқда. Хусусан, 2011 йилда ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўсиши 8,8 фоизни ташкил этган. 2011 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш 2010 йилга нисбатан 6,9 фоизга, 2000 йилга нисбатан эса, деярли 2,0 баробар ошгани ҳам бунинг исботидир.

Ўз - ўзидан равшанки, буларнинг барчаси иқтисодиётимизнинг юқори суръатлар билан барқарор ўсиб бораётгани ва Мамлакатимизда рўй бераётган улкан ижобий ўзгаришлардан далолат беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, иқтисодиётимизнинг асосий таянчи бўлган аграр соҳани ислох қилиш борасида амалга оширилаётган чора – тадбирлар самараси ўлароқ соҳада кўлга киритилаётган ютуқлар ҳам йилдан – йилга ортмоқда.

Мамлакатимизда чорвачилик соҳасини ислох қилиш ва унинг озуқа базасини мустаҳкамлаш борасида юритилаётган оқилона ва барқарор сиёсат натижасида чорва моллари бош сони йилдан – йилга кўпаймоқда,

паррандачиликда сезиларли ривожланиш қайд қилинмоқда, асаларичилик ва балиқчилик соҳаларида ҳам салмоқли даражада ютуқларга эришилмоқда.

Масалан, 2012 йилнинг 1 январигача бўлган статистик маълумотларга кўра қорамоллар бош сони 2009 йилнинг шу даврига нисбатан 106,3 фоизга, шу жумладан сигирлар бош сони 105,6 фоизга, қўй ва эчкилар бош сони 106,0 фоизга, паррандалар бош сони эса 12,8 фоизга етказилган. Шунингдек гўшт ишлаб чиқариш 6,3 фоизга, жами 297,1 минг тоннага, сут ишлаб чиқариш 6,5 фоизга жами 1 млн 0,773 минг тоннага, тухум ишлаб чиқариш 12,2 фоизга жами 575 млн 99 минг донага етказилиб, балиқ овлаш 18,8 фоизга ўсган. 2011 йил 1 январ ҳолати бўйича бу кўрсаткичлар янада юқори даражада бўлган.

Республикамизда чорвачиликни ривожлантириш масалалари бўйича махсус Давлат дастури, Вазирлар маҳкамасининг бир нечта баёнлари қабул қилинган. Биргина 2010 йилда “Насл хизмат” корхоналари томонидан 471 та суъний уруғлантириш пунктлари ташкил этилганлигининг ўзи, ҳукуматимиз томонидан наслии чорва яратиш ва шу асосида аҳолининг сут ва гўшт маҳсулотларига бўлган талабини тўлиқ қондириш, ички истеъмол бозорини сифатли чорвачилик маҳсулотлари билан тўлдириш, маҳсулотлар таннархини арзонлаштириш борасида нархларни барқарорлаштиришга қаратилган ишлар жадал олиб борилаётганлигидан дарак беради .

Шуни қайд этиш лозимки, чорвачилик маҳсулотларининг ишлаб чиқарилаётган салмоғи, аҳоли эҳтиёжи даражасидан анча паст, бунинг асосий сабаби ҳайвонларни маҳсулдорлиги бўйича генетик потенциалидан самарали фойдаланилмаётганлигидадир. Бу борада Республика Президенти И.А.Каримов Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 19 январдаги, 2011 йилда Мамлакатимизни ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2012 йилда мўлжалланган, энг муҳим устивор йўналишларига бағишланган мажлисида қилган маърузасида ўз фикрларини билдирди [7]. Бундан, шундай хулоса қилиш, лозимки, чорвачиликни шу жумладан уни бош тармоғи қорамолчиликни барқарор ривожлантириш учун барча

зооветеринария, ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий тадбирлар талаб даражасида ташкил қилиниши зарур.

Маълумки, ҳар қандай Мамлакатнинг фаровонлиги, равнақи, аҳолисининг тўқ ва тўкин турмуш кечириши, халқ хўжалигининг барча жабхаларида ишлаб чиқаришни ташкил қилишга боғлиқ бўлди.

Истиклолга еришган дастлабки кунларданок, айнан халқ хўжалигининг барча соҳаларида ислохатлар ўтказилди, тўғри ички ва ташқи сиёсат олиб борилди. Бунинг натижасида Мамлакат ҳар томонлама барқарор ривожлана бошлади.

Бу тўғрисида И.А.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил якунлари ва 2011 йилда иқтисодий дастурнинг енг муҳим устувор вазифаларига бағишланган мажлисида қилган маърузасида қуйинчаклик билан шундай деди «.... Масалан, чорвачилик соҳасини оладиган бўлсак, бу борада ишга солинмаган катта имкониятлар мавжудлигини таъкидлаш ўринлидир. Таққослаш учун қуйидаги бир мисол келтираман: Дания ва Жанубий Кореяда сут соғиб олиш бўйича ўртача кўрсаткич 8 - 9,5 минг килограмми Венгрия, Германия, Голландияда 6 - 7 кг ни ташкил қилётган бир пайтда бизда кейинги 5 йилда бу рақам 1,7 минг кг даражасида сакланиб қолмоқда».

Бу муаммони ҳал қилиш учун биринчи навбатда қорамолчиликда озуқа базасини ижобий ҳал етиш, озуқанинг сифатини талаб даражасига етказиш, зот ва зотдорликни яхшилдаш учун еса наслчилик ва селекция ишини талаб даражасидан ташкил қилиш, маҳсулот ишлаб чиқариши ва уни қайта ишлаш технологиясини такомиллаштириш муҳим ҳисобланади. Бунинг учун соҳа мутахассисларидан кучли билим ва малака талаб қилинади.

Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти шароитида халқ хўжалигини барча соҳалари, шу жумладан чорвачилик соҳаси учун тайёрланаётган бўлажак мутахассисларнинг вазифалари, бурчлари ишлаб чиқаришга жорий етишлари лозим бўлган янги технологияларга оид фикр ва мулоҳазалари,

1997 йилда қабул қилинган «Таълим тўғрисида» ва «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури» каби Давлат қонунларида кўрсатиб ўтилган.

Айнан ана шу қонунда кўрсатилган муаммоларни ҳал қилиш мақсадида таълимнинг янги йўналишлари ташкил қилинди. Шулардан бири фермер хўжаликларини бошқариш йўналишидир. Бугунги кунда ушбу йўналиш мутахассислари фермер хўжаликларида деҳқончилик ва чорвачиликни бозор иқтисодиёти шароитида замон талаби асосида ривожлантиришлари лозим.

1. ТАНЛАНГА МАВЗУНИ НАЗАРИЙ АСОСЛАШ ВА АДАБИЁТЛАР ШАРХИ

Истиқлол йилларида халқ хўжалигининг барча жавҳаларида шу жумладан мамлакат қишлоқ хўжалигида чуқур иқтисодий ислохатлар ўтказилди ва бу жараён бугунги кунгача даом этиб, ишлаб чиқоришни жаҳон андозалари талабига мос равишда такомиллашиши учун асосий омил ҳисобланмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 2003-2004 йиллардан эътиборан республика қишлоқ хўжалиги соҳасида мавжуд бўлган жамоа ва ширкат хўжаликлари аста - секинлик ва босқичма - босқич фермер хўжаликларига айлантирила бошланди ва Мамалакат аграр сектори учун муҳим бўлган бу жараённинг ҳуқуқий асоси яратилди. Хусусан, 2000 йил 25 майда қабул қилинган «Тадбиркорлик фаоллиги еркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги 1998 йилда қабул қилинган «Фермер хўжалиги тўғрисида» ва «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ги Давлат қонунларини, Республика Президентининг 2000 йил 4 мартдаги «Фермерларни хусусий тадбиркорларни ҳамда кичик бизнес бошқа субъектларни қўллаб - қувватлаш чора - тадбирлари тўғрисида» ги ПК - 75 сонли, «Қишлоқ хўжалигини ишлаб чиқаришда ва шартномавий муносабатларини такомиллаштириш ва мажбуриятларини бажариши учун томонларнинг жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги ПК-383 сонли қарорлари ҳамда 2003 йил 24 мартдаги «Қишлоқ хўжалигида ислохатларини чуқурлаштиришнинг энг

муҳим йўналишлари тўғрисида» ги 3226 – сонли, ва 2003 йил 27 октябрдаги «2004 - 2006 йилларда фермер хўжалигини ривожлантириш концепсияси тўғрисида»ги 3342 сонли фармонларини, булардан ташқари, Республика Вазилар Маҳкамасининг кўплаб қарорларини келтириш мумкин.

Юқоридаги меъёрий ва ҳуқуқий ҳужжатларда кўрсатилган йўл–йўрик ва топшириқлардан келиб чиқадиган муаммолар асосида иш тутган соҳа мутасаддилари ва барча қуйи ташкилотлар 2005 - 2006 йиллар давомида мажуд бўлган ширкат хўжаликларини тўлиқ тугатиб, фермер хўжаликларига айлантиришга эришдилар. Ҳозирги вақтда қорақўлчиликка ихтисослашган 100 дан ортиқ ширкат хўжаликлари Самарканд, Навоий, Бухоро. Жиззах, Қашқадарё, Сурхондарё ва қисман Хоразм вилоятларида сақланиб қолган ҳолос.

Бугунги кунда 2011 йил июл ҳолатига кўра Республикада 80828 та фермер хўжаликлари мавжуд бўлиб, уларга ажратилган жами ер майдони 5656,9 минг гектарни ташкил етмоқда. Республика буйича барча фермер хўжаликларининг 41 мингдан ортиғи пахта ва ғаллачиликка, 22 мингдан ортиғи боғдорчилик ва ўзумчиликка, 4 мингтаси сабзавот ва полизчиликка, 6 мингтаси чорвачиликка ва 6 мингтаси бошқа соҳаларга ихтисослашган.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, ислохатларни фаол амалга ошириш керак бўлган раҳбарларининг барчаси ҳам бозор иктисодиётига ҳам янги вазифаларни ҳали тўла -тўқис англаб етишгани йўқ. Жойларда хўжалик юритишнинг Янги қоидалари тушуниб етилмаслиги сезилмоқда. Бошқарувнинг ҳама буғинларида ташаббускорлик ва тадбиркорлик етишмаяпти. Амалга оширилган ташкилий ўзгаришлар яратиб берилган иктисодий имтиёзлар ва рағбатлантириш чораларига қарамай хўжаликларнинг ички ишлаб чиқариш муносабатлари секин ўзгармоқда. Қабул қилинган қонунлар ва фармонларга еътиборсизлик маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг ҳуқуқларини камситиш ҳоллари мавжуд. Бино- барин бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлларида бораётган.

Мамалакатимизда қишлоқ хўжалигини ислох қилиш ва аграр муносабатларининг янги тури шаклланиши даврида фермер нафақат товар (маҳсулот) ишлаб чиқарувчи, балки бозор иқтисодиёти қонуниятларини мукамал билувчи, уни атрофлича таҳлил қилиб, тегишли хулосалар чиқарган ҳолда ушбу қонунлар асосида мустақил фаолият кўрсата оладиган омилкор, ишбилармон ҳам бўлиши керак.

Чунки иқтисодиёт қонунларининг талаблари ва амал қилиш хусусиятлари билан ҳисоблашмай туриб ҳеч бир соҳада, жумладан фермерлик ҳаракатида ҳам муваффақиятга еришиб бўлмайди.

«Ўзбекистон Республикасида Тадбиркорлик тўғрисидаги» Қонун ҳамда Республикада фермер хўжалигини янада ривожлантириш ва тадбиркорлик фаолиятини давлат йўли билан қўллаб қувватлаш тўғрисидаги Мамалакатимиз Президенти фармонларида тадбиркорларни синфи еркин бозор иқтисодиётига таянган демократик жамиятда ўртанчи синф еканлиги ва улар фаол гуруҳ ҳисобланиши таъкидлаб ўтилган.

Тадбиркорлик тўғрисидаги қонунда тадбиркорларда ўз мол мулкани фойдаланиш еркинлиги, маҳсулотни тақсимлаш еркинлиги ҳуқуқий тенглик ихтиёрий ишга ёллаш чекланмаган даромад олиш имкони кафолатланади.

Одатда тадбиркор қонунлар билан манъ этилмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланишга ҳақли. Бундан ташқари қонунда тадбиркорликнинг ахлокий қоидалари - ҳаллоллик ва ҳаромдан ҳазар қилиш каби фазилатлар ҳам ўз аксини топган.

Иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш жараёнида хўжалик юритишнинг фермерлик тизими тобора жадаллашиб боради ҳамда ширкат хўжаликлари ўрнини ҳудудий фермер уюшмалари егаллашлари мумкин.

Фермер хўжалиги иш фаолиятининг асосий принциплари. Ислом таълимотига кўра меҳнатсиз қўлга киритилган лукма ҳаромдир. Тадбиркор ҳам ўз ризқу насибасини ҳалол меҳнати билан топиши шарт. Ҳалоллик тадбиркорнинг енг муҳим фазилатидир.

Тадбиркорликдаги эркин фаолият - қонун билан таъқиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга оширишдир. У хўжалик юритишда ва фойда тақсимотида еркин бўлади. Мулк шаклидан қатъий назар қонунга баробар бўйсуниб фермерлик ҳам, фермер хўжалигига ишчи ёллаш ҳам мутлоқо ихтиёрий, кўнгилли бўлиши керак. Фермер декларация (ҳисобот) орқали давлат солиқ инспекцияси олдида ҳисобот бериб туриши керак.

Мўл – кўл чорва маҳсулотлари ишлаб чиқариш. Ўзбекистон аҳолисини гўшт, сут, тухум ва бошқа чорва маҳсулотлари таъминлаш муаммолари чорвадорлар фермер хўжаликлари зиммасига катта маъсулият юклайди. Бу улкан ва шарафли вазифани бажаришнинг асосий омиллари қуйидагилар ҳисобланади:

а) Мустаҳкам озуқа захирасини яратиш.

б) Моллар бош сонини кўпайтириш уларни зотини яхшилаш ва маҳсулдорлигини ошириш.

в) Ёш молларни парваришлаш ва маҳсулот ишлаб чиқариш технологияларини жорий этиш.

г) Фан ютуқлари илғорлар тажрибасини амалда кенг қўллаш.

д) Иқтисодий ислохатларни босқичма – босқич амалга ошириш.

Фермер хўжалигини ривожлантиришдаги муаммолар ва уларни бартарф килиш. Чорвачилик тарақиётини таъминлаш наслчилик ишларини тўғри йўлга қўйишга боғлиқ. Бу борада хўжаликларда наслдор сигирлар салмоғини 50 фоизга кўтариш ва ҳар 100 бош сигирдан 25 - 30 бошдан ғунажин олиш лозим. Насли моллар етиштирувчи хўжаликларни моддий рағбатлантириш мақсадида жорий йилдан бошлаб сотилган ҳар бош насли қорамол учун давлат ресурсларидан 1500 кг омухта ем ва 500 кг дан пахта шроти ҳар бир қўй ва ечки учун 200 кг дан омухта ем ажратиб берилмоқда. Бу наслчилик билан шугулланувчи хўжаликни давлат томонидан қўллаб - қуватлаш ва наслчилик ишини олиб боришга рағбатлантириш учун қуйилган кадамдир.

Бугунги кунда кўпчилик хўжаликлар ва фермерлар наслдор моллар подаларини ўз ҳисобларидан тўлдиришни уddалай олишмаяпти. Наслдор

молларни танлаш ва парваришlash билан шуғуланадиган ҳамда махсус наслчилик хўжаликлари учун зоотехник селекционерларимиз камайиб бормокда

Чорвачиликни ривожлантиришнинг бош омили – озуқадир. Тармоқдаги колоқликларнинг сабабларидан бири озуқаларнинг сифацизлиги ва озуқабоп екин майдонларидан унумли фойдалан билмасликдир. Кейинги йилларда озуқабоп екинларнинг нафакат майдони балки ҳосилдорлиги ҳам камайиб гектаридан олинаётган ҳосилдорлик 4 тонна озуқа бирлигини ҳам ташкил етмаяпти. Ширали озуқа яъни маккажухори ва лавлаги ҳамда беда майдонлари камайиб бормокда ваҳолнки бу охзуқа қишлоқ хўжалиги хайвонлари расионининг асосини ташкил етади.

Туйимли озуқа ҳисобланган омухта емнинг йил сайин бир неча баробар камайиб кетиши сифатининг пастлиги чорва моллари махсулдорлигига ўта салбий таъсир кўрсатмокда.

Натижада қормолчилик, қўйчилик, йилқичилик тармоқлари кўплаб гўшт ва сут маҳсулотлари айникса асосан омухта ем ишлатиладиган паррандачилик соҳаси миллионлаб дона тухум ва гўшт ишлаб чиқаришдан маҳрум бўляпти. Сифатсиз тайёрланган омухта емни сотиб олиш учун сарфланган маблағлар қишлоқ хўжаликлари корхоналари фермерлар кўраётган моддий зарарнинг асосий қисмини ташкил етмокда.

Умуман олганда, чорачилик учун пахта шроти ва шелуха етказиб берадиган ёғ мой камбинатлари ва хайвонларнинг ёши ҳамда турларини ҳисобга олиб турли сифатдаги омухта ем ишлаб чиқариб берадиган комбинатларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини давлат стандартига мос келишини тахлилий назорат лабораториялари бевосита тартибга келтириши талаб етилади.

Эндиликда озуқабоп екинларнинг сифатли уруғларини топиш ҳам муаммо бўлиб қолияпти. Шунинг учун республиканинг ҳар бир худудида уруғчилик хўжалиги ёки бригадалари ташкил етиш уларга зарур миқдорда ер майдони ажратиб бериши керак. Кейинги пайтларда озуқабоп екинларга

ишлов бериш, ўриш, йиғиш техникалари етишмаслиги сабабли тайёрланган озуқаларнинг кўп қисми нобуд бўлиб, сифациз жамғарилмоқда.

Чорвачиликдаги механизасия муаммоларини ҳал етиш учун республиканинг ўзида озуқабоп екинлар хосилини ўриб йиғиб олишга мосланган техникаларни ишлаб чиқариш масаласини ҳал қилиш лозим.

Чорвачиликни ривожлантиришда олимларимиз кўп қиррали илмий ютуқларни амалда исботлаб ишлаб чиқаришга тақдим етишмоқда.

Селекционер олимларимиз чорвадорлар билан ҳамкорликда серсут ва гўштдор қорамолларнинг, қўй ва эчкиларнинг, паррандаларнинг гурухлари ва турларини яратиш усуллари кўрсатиб беришган.

Жумладан, қорамолларни йил давомида бир хил типда озуклантириш улардан олинадиган маҳсулотларнинг кўп марта ортишини амалда кўрсатди.

Шунингдек, сигирлар махсулдорлиг 17 % га бўзоқ ва новвосларнинг ўсиш даражаси 50 % гача кўпайганлиги ҳамда қўшимча 1,5 - 2 марта беда ўриш мумкинлигини илмий изланишлар тўла исботлаб берди.

Кейинги йилларда аҳолини гўшт, сут, тухум ва бошқа чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлашда қорамолчилик фермалари бурдоқичилик базалари ва пррандачилик комплекслари билан бир қаторда фермер хўжаликлари ҳам салмоқли ҳисса қўшмоқда. Ўзбекистон Президентининг фермер хўжаликларини янада мустахкамлаш ва республикада ишбилармонлик фаолиятини давлат йўли билан қўллаб - қуватлаш тўғрисидаги Фармонида «лаббай » деб жавоб берётган омилкор фермерлар гўшт ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳамда сотишни кун сайин кўпайтиришяпти.

Бугунги кунда фаолият курсатаётган фермер хўжаликлари тасарруфида 1 миллион гектардан ортиқ ер майдони бўлиб, 10 йилдан 50 йилгача муддатли ижарага берилган. Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси вилоят, туман вакиллариининг раҳбар ва мутахассислари томонидан фермер хўжаликлари ўртасида олиб борилган социологик тадқиқотлар натижаларидан шу нарса кўринмоқдаки фермерлар ерни ўзоқ муддатга

ижарага берилишидан рози. Чунки, фермер хўжаликлари рахбарликларига ер сотилмаётганлиги балки ижарага берилаётганлиги, бу хусусий қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизимида ўтиш даври талаблари еканлигини ётироф етишмоқда.

Чорва молларининг ирсий имкониятларини тулик юзага чиқаришда мустахкам озуқа базасининг яратиш ва бунда асосий екинлардан маккажухори, беда ва оралик екинлардан (арпа, сули тритикали, жавдар, озуқабоп нухот) унумли фойдаланиш муҳим ҳисобланади. Оралик екинларни октябр ойида екиб, май ойининг иккинчи яримида ҳар бир гектардан 300 - 350 с дан донли сенаж тайёрлаш мумкин. Гектаридан икки марта ҳосил олингандан, ҳосилдорлик камида 10 - 12 тонна озиқа бирлигини ташкил етиш лозим.

Чорвачиликга оид қонунчиликни такомиллаштириш орқали соҳада рўй бераётган ислохотларни ҳуқуқий жихатдан мустахкамлаш ва соҳага оид қонунчиликдаги бўшлиқларни тўлдириш муҳим аҳамият ва долзарблик касб етади албатта.

Мазкур вазифалар:

- ихтисослашуvidан катъий назар ҳар бир фермер ўз хўжалиги имкониятларини ҳисобга олган ҳолда чорва бўлинмаларини ташкил қилиш ;
- соҳага замонавий технологиялар ва илғор тажрибаларни жорий етиш;
- чорвачилик фермаларини ташкил ети шорқали Янги иш ўринларини барпо етиш, фермер хўжалигида меҳнат жамоаси ва замонавий меҳнат мунособатларини шакиллантириш ;
- ишчиларнинг иш қулами малакаси ва маъсулиятини ошириш замонавий меҳнат услубларини жорий етиш ҳисобига меҳнат даромадларини қўпайтириш;
- замонавий билимларга ега халқимизнинг турмуш фаровонлигини ошириш йўлида қучини аямайдиган малакали кадрлар етиштириш ;
- соҳада фаолият курсатиб келаётган ишчи ва мутахассисларни моддий ва маънавий жихатдан рағбарлантириш;

- мутахассислар амалиётчилар ва олимлар кенг жамоатчилик шу жумладан сиёсий партиялар вакиллари халқ депутатлари жамоа ташкилотлари вакилларида бор билим ва салоҳиятларини қўллаган ҳолда соҳа ривожига ўз кучларини сафарбар қилиш каби ташкилий ишлар амалга оширилишини талаб этади.

Халқимизнинг озук – овқат маҳсулотларига тобора ошиб бораётган талабини қондиришда долзарб аҳамиятга эга муҳим вазифамиз ҳисобланган чорвачиликни янада ривожлантириш учун мавжуд барча омилларни ишга солиш мақсадга мувофиқ.

Ана шу тадбирлар ўз вақтида талаб даражасида ташкил қилинса, бозор иқтисодиёти шароитида чорвачиликни барча тармоғи барқарор ривожланади.

2. ПАСТДАРҒОМ ТУМАНИ ВА “УЛУҒБЕК-ОЙБЕК” МЧЖНИНГ РЕСУРСЛАР САЛОҲИЯТИ ВА УЛАРДАН ОҚИЛОНА ҲОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Маълумки, Мамалакат қишлоқ хўжалигида инсон, меҳнат воситалари ва предметлари билан бир қаторда маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ер ва сув фаол иштирок этади. Инсон меҳнати ер, сув, меҳнат воситаси ва меҳнат предмети қишлоқ хўжалигида маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширувчи зарурий шароит ва омиллар ҳисобланади. Бинобарин унинг ресурсларидир. Демак, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ресурслари – меҳнат, ер, сув ва моддий ресурслар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳамда сотиш жараёнида ҳойдаланилади ва унинг потенциалини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ресурслари сифат жиҳатидан бир - биридан фарқ қилса ҳам, уларнинг бир қатор умумий томонлари ҳали мавжуддир. Шунини унутмаслик лозимки, барча ресурслар орасида ер ресурси муҳим ўрин тутди.

Қишлоқ хўжалиги ер ресурслари деганда қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилар қишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқариш учун хусусий

мулк сифатида егалик килувчи ва фойдаланувчи ер майдонлари тушунилади. Ер ресурслари ишлаб чиқаришнинг умумий омили бўлиб, тармоқдаги бошқа ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириш учун моддий база ҳисобланади. Чунки ер қишлоқ хўжалигида бош ишлаб чиқариш воситаси ҳамда меҳнат предмети ҳисобланади (А.Исмоилов, О.Муртазаев 2005).

Ер ресурслари билан бир қаторда турадиган асосий ресурслардан бири бу сувдир. Сув ўсимликлар учун муҳим бўлган фотосинтез жараёнига катнашади, ўсимлик организмнинг ажралмас бир қисми яъни моддасидир. Барча қишлоқ хўжалик екинларини яъни зироватларни шаклланишига нормал ўсиш ва ривожланишига шароит яратиб беради.

2.1. Ер – сув ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари

Шуни унутмаслик лозимки, Пастдарғом тумани ҳам бошқа туманлар қатори ер ресурслари муҳим ва ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайдиган миллий бойлик ва ҳазина ҳисобланади. Ер ресурслари бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан тубдан фарқ қиладиган асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланиб, бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши иқтисодига катта таъсир курсатади. Булар қуйидагилар: Ер табиат маҳсули, ернинг ҳудудий чегараланганлиги ва унинг тақрор яратилмаслиги, ер бошқа ишлаб чиқариш воситалари сингари инсон хоҳиши ва имкониятига боғлиқ ҳолда кўпайиб боравермайди, ерни ҳеч ерга ва ҳеч қачон силжитиб бўлмайди, ер қаерда жойлашган бўлса ўша ерда ундан фойдаланилади, ер ўзини жойланишиши ҳудудлари буйича турли сифат кўрсаткичларига эга, бошқа ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш жараёнида ескиради, фойдалилик коэффисентини камайтиради, ер еса умрбод ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади, ескирмайди аксинча у яхшилаб парвариш қилинса кўп ҳосил беради.

Ернинг бу хусусиятлари унинг умрбодлигига, яъни унга қадалган зировотни озуқа моддалари билан қондириш ва ҳосил етиштириш

хусусиятига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам тупрок унумдорлиги табиий, сунъий ва иктисодий унумдорликларга бўлиниб ҳам таҳлил қилинади. Тупрокнинг табиий унумдорлиги унинг физик, кимёвий ва биологик хусусиятларни тасвирлайди. У инсон меҳнат фаолиятига боғлиқ эмас. Тупрок унумдорлиги мутлоқ ва нисбий шаклда ҳам ўрганилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Ер Кодекси”нинг 2 бобида кўрсатилганидек, ер қуйидаги категорияларга бўлинади: қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар, аҳоли яшайдиган ерлар, саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар, табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, реконструкция мақсадларига мўлжалланган ерлар, тарихий - маъданий аҳамиятга молик ерлар, ўрмон фонди ерлари, сув фонди ерлари, давлат захира ерлари.

Пастдарғом тумани ҳам ерлари ресурслари бўйича енг катта туманларидан бири ҳисобланади. Туманда жами ер майдони 41312 гектарни ташкил этади. Шундан 21784 гектари ёки 52,7 фоизи ҳайдаладиган ва суғорилади ерлар ҳисобланади ва улар қишлоқ хўжалигида фойдаланилади. Қолган ерлар аҳоли яшаш пунктлари (қишлоқлар), ўрмонлар, яйловлар, давлат қўриқхоналари, саноат участкалари ерлари ҳисобланади. Пастдарғом туманида 32 та қишлоқ ва 6 та шаҳар маҳалла фуқаролар йиғинлари мавжуд бўлиб, 38 тани ташкил қилади.

Аҳоли зичлиги бир квадрат километрга 437 нафар киши тўғри келиб, вилоятдаги туманлар орасида аҳоли зич жойлашган ҳудуд ҳисобланади.

Барча фермер хўжаликлари ер ресурсларидан самарали даражада фойдаланиб келинмоқда.

Пастдарғом тумани “Улуғбек-Ойбек” МЧЖ 2008 йилда туман хокимиятининг қарори билан мустқил фермер хўжалиги шаклида ташкил қилинган. Хўжалик “Беклар”, “Самарқанд”, “Чимбойобод” фуқаролар йиғини билан чегарадош, у туман марказидан 7 ва вилоят марказидан 42 км, Жума темирўл станциясидан 34 км узоқликда жойлашган.

Хўжаликда ўртача харорат ёзда 35 – 40⁰С, қишда эса 10 – 20⁰С, йиллик ёғингарчилик 280 мм ни ташкил қилади. Хўжаликда ерлари асосан бўз тупроқлардан иборат. Хўжаликнинг ер майдони 363 гектардан иборат.

1-жадвал

Хўжаликнинг умумий ер майдони ва ундан фойдаланиш

Кўрсаткичлар	2009 йил	2010йил	2011йил
Умумий ер майдони	363	363	363
Қишлоқ хўжалик ерлари	205	205	205
Суғориладиган ерлар	102	95	84
Яйловлар	10	10	10
Кўп йиллик дарахтзорлар	29	29	29
Шахсий хўжалик ерлари	17	24	35

Манба: Улуғбек –Ойбек МЧЖ ҳисоботидан

Кейинги уч йил ичида суғориладиган майдонлар камайган ва шахсий хўжалик ерлари кўпайган. Чунки ҳар йили янги оилаларга томорқа участкалар берилган.

Кейинги йилларда дон экинлари майдони 10 гектарга, уларнинг ҳосилдорлиги 5 центнер камайган. Дон учун маккажўхори майдони 5 гектарга кўпайган ва ҳосилдорлик 6 центнерга ошган.

Олиб борилган изланиш натижалари ва деҳқонларнинг тажрибалари шуни кўрсатадики, ер ресурсидан самарали фойдаланиш бевосита сув ресурсидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлади. Сув ресурслари бизнинг Мамалакатимиз учун муҳим ҳисобланади, чунки бизнинг иқлими тез ўзгарувчан иссиқ ҳудуд ҳисобланади. Уни сувсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун сувни имконият даражасида тежаш, исроф қилмасдан ундан оқилона фойдаланиш 1993 йил 6 - майдаги «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» ги Давлат қонуни билан белгилаб қўйилган.

Ушбу қонунда, сув давлат мулки еканлиги, умумий бойлик ҳисобланиши ва у давлат томонидан қўриқланиши кўрсатилган. Қонунга асосан ягона сув фонди ташкил етилган, бунга дарёлар, кўллар, сув

омборлари, бошқа ер усти сув хавзалари ва сув манбалари, канал ва ховузларнинг сувлари ер ости сувлари ва музликлардан иборат еканлиги қатъий белгиланган.

Қишлоқ хўжалик экинларини нормал ўсиш ва ривожланиши учун маълум меъёрга сув зарур бўлади, масалан 1 ц (буғдой, арпа, тарик) учун 30 - 40 тонна, картошка учун 18 - 20 тонна, шоли учун 135 - 140 тонна ва пахта учун 800 - 1000 тонна сув зарур бўлади.

Туманда сув ресурслари этарли, улардан фойдаланиш тартиби қуйидаги 2-жадвалда келтирилган.

2 -жадвал

Пастдарғом тумани қишлоқ хўжалик экинларини суғориш тартиби

Екин турлари	Суғориш сони	Суғориш меъёри м ³ /га	Мавсумий суғориш меъёри м ³ /га
Вўза	5-7	800-1100	5000-8500
Вўзги буғдой	4-5	700-850	3000-4500
Беда	10-11	900-1250	9500-12000
Маккажўхори	6-8	700-800	5000-6800
Картошка	7-8	400-500	3000-3500
Помидор	14-15	600-650	9000-9500
Бодринг	11-14	500-550	5500-7000
Вовун	5-6	600-700	3000-4000
Тарвуз	5-6	600-650	3000-3800
Шоли	3	600-800	1700-2500
Сабзи	8-11	450-500	4500-6000
Пиёз	17-20	500-600	8500-11800

Манба: Туман қишлоқ ва сув хўжалик бўлими маълумоти.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Пастдарғом тумани хўжаликларида қишлоқ хўжалик ва озуқабоп екинлар етиштиришда суғориш сони ва сувдан фойдаланиш меъёрлари, қабул килинган умумий ва ўртача меъёрларга тўғри келади. Айрим ҳудудларда ер ости сувлар яқин бўлганлиги учун сув меъёлари вилоят ўртача кўрсаткичларидан камроқ бўлган.

Силос учун маккажўхори майдони 5 гектарга озайиб, ҳосилдорлиги 22,0 центнер камайган. Кўк беда учун беда майдонлари 5 гектарга кўпайиб ҳосилдорлиги 4,5 центнерга пасайган.

3-жадвал

Қишлоқ хўжалик экинлари майдони ва уларнинг ҳосилдорлиги

Экин турлари	2009 йил		2010йил		2011йил	
	га	Ҳосил- дорлик, ц	га	Ҳосил- дорлик, ц	га	Ҳосил- дорлик, ц
Дон экинлари	400	40	400	35	300	35
Маккажўхори:						
Дон учун	5	57	10	60	10	66
Силос учун	20	295	20	300	26	270
Беда кўк ўт учун	35	280	35	300	80	275
Пичан учун	35	130	35	140	35,0	144,5
Лавлаги	5	600	0	604	9	450

Манба: “Улуғбек-Ойбек” МЧЖ ҳисоботи маълумотларидан

Силос учун маккажўхори 4 гектарга кўпайиб, ҳосилдорлиги 25 центнер камайган. Кўк беда учун беда майдонлари 10 гектарга кўпайиб ҳосилдорлиги 5 центнерга пасайган. Пичан учун беда майдони 40 гектарга ошиб, ҳосилдорлиги 10 центнерга кўпайган. Хашаки лавлаги майдони 5 гектар кўпайиб, ҳосилдорлиги 150 центнерга пасайган.

Умуман, кейинги йилларда экинларнинг маҳсулдорлиги анча юқори бўлган. Ҳосилдорликни янада кўпайтириш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун агротехника тадбирларини ўз вақтида сифатли ўтказиш, маҳаллий ва маданий ўғитлардан самарали фойдаланил зарур.

Кейинги йилларда қорамоллари сони 76 бошга, 19 % шундан сигирлар сони 26 бошга (11,2 %) кўпайган.

4-жадвал

Хўжаликда чорва молларини сонининг ўзгариши, бош

Кўрсаткичлар	2009 йил	2010 йил	2011 йил
Жами қорамоллар	400	419	476
Шундан сигирлар	233	248	259
Жами қўйлар	369	400	400
Шундан совлиқлар	150	195	190
Жами отлар	9	9	9
Шундан биялар	5	4	4

Манба: “Улуғбек-Ойбек” МЧЖ ҳисоботи маълумотларидан

Хўжаликда чорва молларининг маҳсулдорлиги ва пушторлик хусусиятлари қуйидагича бўлган (5-жадвал).

5-жадвал

Чорва молларининг маҳсулдорлиги

Кўрсаткичлар	2009 йил	2010 йил	2011 йил
Бир сигирдан олинган сут, кг	2299	2356	2596
100 бош сигирдан бузоқ олиш, бош	84	85	86
100 бош совлиқдан қўзи олиш, бош	96	97	99

Манба: “Улуғбек-Ойбек” МЧЖ ҳисоботи маълумотларидан

Кейинги 3 йилда сигирларнинг сут маҳсулдорлиги 1307 кг га (13,1 %) кўпайган, ҳар бош сигирлардан бузоқ олиш 2,0 бошга кўрайган. Бунинг сабаби сигирлар сонининг камайиши ва бир қисм сигирларнинг ўз вақтида қочирилмасдан қисиб қолиб кетганидир. 100 бош совлиқдан қўзи олиш 3 бошга кўпайган.

Чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун молларни зооветеринария талаблари асосида озиқлантириш, асраш, қочириш ва улардан тўғри фойдаланиш лозим.

Хўжаликда чорва маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун озуқа сарфи қуйидагича ўзгариб борган (6-жадвал).

6-жадвал

Чорва маҳсулотлари учун озуқа сарфи (озуқа бирлиги)

Маҳсулот турлари	2009 йил	2010 йил	2011 йил
1 кг сут учун	1,77	1,76	1,65
1 кг семириш учун	15,0	12,0	12,0

Манба: “Улуғбек-Ойбек” МЧЖ ҳисоботи маълумотларидан

Хўжаликда маҳсулот бирлиги учун озуқа ҳаражатлари бирмунча юқори бўлган. 1 кг сут учун озуқа бирлигига, 1 кг семириш учун озуқа ҳаражати қарий 6,3 марта ортиқ бўлган. Бунинг сабаби озиқлантиришдаги ҳар хил бузилишлар, айрим пайтларда ем озиқаларнинг етишмай қолиши натижасида молларнинг озиб кетиши, озиқаларни нотўғри сарфлаш, ҳисоб-китоб ишларидаги камчиликлардир. Одатда ҳайвонларни меъёрий озиқлантиришдаги 1 кг сут учун ўртача 1,2 озуқа бирлиги, қорамолларнинг 1 кг қўшимча семириш учун 8-10 озуқа бирлиги сарфланди.

Хўжаликда чорва маҳсулотлари таннархи ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Таннарх маҳсулот бирлигига сарфланган ҳаражатларнинг пулдаги ифодасидир. Хўжаликда чорва маҳсулотлари таннархи қуйидагича ўзгариб борган.

Маҳсулотлар таннархи йилдан-йилга ошиб борган. Бунинг сабаби озуқалар таннархининг ошиб бориши меҳнат ва бошқа ҳаражатларнинг қимматлашиб бораётганлиги ёки пул инфляциясининг ошиб боришидир.

А. Исмоилов, О.Муртазаевларнинг (2005) ёзишига қараганда, 1 куб. км чучук сувдан 113 минг тонна пахта, 116 минг тонна полиз ва сабзавот, 41 минг тонна мева ва узум, 7 минг тонна сув, 400 тонна пилла олишда фойдаланиш мумкин. Сувдан фойдаланишда енг аввало сувга бўлган талабни

аниклаш лозим бўлади. Бунинг учун ҳар бир екин тури бўйича йил мобайнида 1 гектар ерга қанча сув зарурлиги аниқланиб, уни умумий екин майдонига кўпайтириш йўли билан ҳисобланади. Сувдан ўсимликнинг талабидан келиб чиққан ҳолда, режали ва меъёр даражасида фойдаланиш ер ресурсларининг самарадорлигини таъминлайди, бу еса ўз навбатида қишлоқ хўжалигининг иқтисодий самарадорлигини яхшиланишига сабаб бўлади. Пастдарғом туманида халқ хўжалигининг барча жабхаларида ер ва сув ресурсларидан ҳам самарали равишда фойдаланилмоқда дейиш мумкин.

2.2. Туманда ва хўжаликда моддий - техника ресурслари ва улардан фойдаланиш

Пастдарғом туманидаги моддий – техника базасини меъёр даражасида десак бўлади. Моддий – техника таркибига туманнинг ер ресурслари, ишлаб чиқариш иншоотлари, қишлоқ хўжалиги иншоотлари, машиналари ва жихозлари, транспорт воситалари, маҳсулдор ва ишчи хайвонлари, кўп йиллик дарахтлар, сув ресурслари, уруғчилик, чорва моллари озуқалари, нефт маҳсулотлари, ўғит, кимё воситалари ва бошқалар киради.

Тумандаги қишлоқ хўжалиги моддий - техника базасида ер асосий рол ўйнайди. Қишлоқ хўжалиги моддий - техника базаси ҳар доим табиий шароитлар таъсирида бўлади, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш айрим воситалари мавсумий ҳаражатларга ега бўлади, бу еса моддий - техника воситаларидан унумли фойдаланишга салбий таъсир кўрсатади, қишлоқ хўжалиги моддий – техника базасининг бир қисмини жонли индивидлар ташкил этади ва булардан ташқари қишлоқ хўжалиги транспорти учун транспорт хизмати, сифатли йўл қурилишни амалга ошириш, қишлоқ хўжалиги техника ва механизмларни таъмирлаш ва сақлашни таққозо этади.

Туманда 2012 йил 1 январ ҳолати бўйича 1826 та кичик бизнес субъектлари мавжуд бўлиб, фаолият кўрсатаётганлар улуши 87,6 фоизга тенгдир. У саноатда 35,3 фоиз, қишлоқ хўжалигида 98,6 фоиз асосий капиталга киритилган инвестицияларда 50,9 %, қурилишда 99,3 фоиз, чакана

савдода 68,1 фоиз, аҳолига хизмат кўрсатиш бўйича 66,4 фоиз улушига эгадир.

Туманда 2011 йил якуни билан саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми 48,5млрд сўм бўлган бўлса, бу кўрсаткич 2012 йилда 51,3 млрд сумга етган.

7-жадвал

Пастдарғом туман хўжаликларида мавжуд бўлган
қишлоқ хўжалик техникалари

Кўрсаткичлар номи	Йиллар	
	2011	2012
Транспортлар жами	259	262
Шундан ер хайдовчи	25	26
Шудгорловчи	24	24
Чигит екадиган	15	15
Ғалла екадиган	8	8
Трактор тиркамалари	146	147
Трактор омочлари	23	24
Култиваторлар	24	25
Ғалла ўриб йиғадиган	4	4
Озуқа ўриб йиғувчи	4	4
Вўзапоя ўрадиган	9	9
Текислагичлар	6	6
Арик ва канал қазгичлар	3	3
Минерал ўғит сочадиганлар	5	5

Манба: Пастдарғом тумани МТП маълумотлари.

Саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларининг 64,7 фоизи йирик корхоналар хиссасига туўғри келади. Битта фермерларга ажратилган ер майдони 59,9 га ни ташкил этади. Доннинг ҳосилдорлиги 57,1 фоиз га ошган. Туманда енг катта саноат корхонаси бу «Пастдарғом ун комбинати» дир. Бундан ташқари туман худудида 10 тадан ортиқ ҳар хил ҳажмдаги саноат корхоналари фаолият курсатиб, туманнинг моддий - техника базасида муҳим ўрин тутиб келмоқда.

Туманнинг моддий - техника ресурсларида чорвачилик тармоғи ҳам муҳим ўрин тутди. Шунинг таъкидлаш лозимки, туманда чорвачиликни деярли барча турлари: қорамолчилик, қўй ва ечкичилик, паррандачилик, йилқичилик, асаларичилик, балиқчилик яхши ривожланган. Улар туманнинг моддий ресурслари ҳисобланади.

Хизмат курсатадиган МТП ларда мавжуд бўлган қишлоқ хўжалик техникалари тўғрисида маълумот берилган. Кўриниб турибтики, чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари учун 2 - 3 хил техникалар берилган. Шунинг учун ҳам бу фермер хўжаликларида иқтисодий самарадорликни яхшилаш мумкин эмас деб ҳисоблаймиз ва фермер хўжалигида унумдорликни ошириш учун керак бўлган қуйидаги агрегат ва мосламаларни таклиф этамиз.

1. АИД - 1 соғиш агрегати. Бир вақтнинг ўзида 3 - 5 сизирни соғади. Сизир уртача 5 - 7 минут соғилади ва ундан 7 - 10 кг соғиб олинади. Бу ҳаракат 220 вольтли электр тармоғидан озиқланади ва 0,6 Квт/с кувват сарфлайди. АИД -1 соғиш агрегати оғирлиги 48 кг, . соғиш пақирининг ҳажми (сизими) 19 литр. Латвияда Резекни соғиш мосламалари ишлаб чиқариш заводида тайёрланади.

2. «Сатурн - 2» хўжалик электр сепаратори. Бу сепаратор 1 - соатда 50 литр ҳарорати 35 - 40° С бўлган сутнинг қаймоғини ажратади. 60 квт/с кувват талаб қилади. Оғирлиги 4 кг. Ярославдаги матор ишлаб чиқариш бирлашмасида ишлаб чиқарилади.

3. СМ - 100 русумли электр куввати билан ишлайдиган сомон майдалагич, бир соатда 100 кг сомон майдалайди. 1,4 Квт /с кувват сарфлайди. Оғирлиги 170 кг, ўлчамлари 1,2 х 0,5 х 1 м. Украинанинг Бердичев механика заводи маҳсулоти.

4. КУ - 4 универсал майдалагич агрегати, бир соатда 90 кг қўқ ўтларни майдалайди ёки 25 кг донни ёрма қилади. Беллоруссиянинг «Гомелселмаш» бирлашмасида тайёрланади.

5. ДЗ-Т - 1 электр куввати билан ишлайдиган майдалагич. Бир соатда 40-100 кг донни ёрма қилади. 0,6 Квт/ с кувват сарфлайди. Оғирлиги 42 кг. Украинадаги, Новгород - Волинск «Селхозмащ» заводида ишлаб чиқарилади.

6. КРС - 0,85 русумли моторлашган қўл билан бошқариладиган ўт киргич. Унга моторлашган ёғоч арралагич «Друпоба» двигатели қўйилган. Унинг куввати 4 от кучига тенг. Бир соатда 0,28 га майдондаги ўтни ўради. Соатига 2,2-3,4 км тезликда ўради. Кенглиги 0,85 м, габарит ўлчами 1390 х 4,80 х 810 мм. Оғирлиги 34 кг. Россиянинг Люберский ишлаб чиқариш бирлашмаси масхулоти.

7. МФ - 73 русумли ўт ўрвчи агрегат комплекчи билан 6 та операсия бажариши мумкин. Моторлашган қўл билан бошқаридади. Чехословакиядан олиб келинади.

8. От билан ишлатиладиган ўт ўргич, оғирлиги 3255 кг. Полшада ишлаб чиқарилади.

9. ПХ - 05 ярим тележкалар, 500 кг юк кўтаради. Оғирлиги 175 кг, мотоблокли МТЗ-0,5 «Белорус» комплекти билан бирга ишлайди. «Бобруйскферммаш» заводида ишлаб чиқарилади.

10. КР - 1, КЕП-Т - 1 русумли илдезмевалиларни майдалагич. Электр куввати билан ишлайди. Бир соатда 80 - 150 кг илдезмеваларни майдалайди. Украинадаги «Ровноселмаш» заводи маҳсулоти.

11. КЗ - 1 озуқа буғлагич. Ўлчамлари 0,7 х 0,5 х 1,5м, оғирлиги 50 кг.

Юқорида кўрсатилган механизмларнинг ҳеч бўлмаганда чорвачилик жараёнларига мослашганларини 50 фоизини хўжаликларда бузилишини таъмирлаш лозимдир.

2.3. Меҳнат ресурслари ва улардан оқилона фойдаланиш

Маълумк, бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат ресурслари ўзига хос муҳим хусусият касб этади. Чунки, меҳнат ресурсларисиз ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш мумкин емас. Айниқса моддий –

техника ресурсларидан фойдаланишда меҳнат ресурслари муҳим ўрин тутди. Қандай қилиб техника ресурсларини меҳнат ресурсларисиз, аниқроғи инсонсиз ишлатиш мумкин, ёки қандай қилиб инсон меҳнациз чорва моллари ва паррандаларини маҳсулдорлик бўйича генетик потенциалини юзага чиқариш мумкин. Шунинг учун ҳам меҳнат ресурси марказида инсон меҳнати туради.

Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган “Меҳнат кодексида” инсон меҳнатининг қанчалик муҳим ва улуғвор эканлиги таърифланган.

Пастдарғом туманида ҳам худди Мамалакатимизнинг бошқа туман ва вилоятларидагидек 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган еркаклар, 16 ёшдан 54 ёшгача бўлган аёллар ишга яроқли ҳисобланадилар. Умуман туман қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнат ресурслари таркибига қуйидагилар киради: доимий, мавсумий, вақтинчалик ишчилар, шунингдек штатда турувчилар, ўсмирлар, нафақахўрлар, шу жумладан, доимий ишчилар, муддациз ишга қабул қилинганлар; мавсумий ишчилар – 6 ойгача муддатга қабул қилинганлар; вақтинчалик ишчилар еса 2 ойгача муддатда қабул қилинганлар.

Туман аҳолисининг сони 2011 йил 1 январ ҳолати бўйича 133,9 минг кишини ташкил қилади. Шу жумладан 117,4 минг киши ёки 87,6 фоизи қишлоқ аҳолиси, шаҳар аҳолиси 16,5 минг киши ёки 12, 4 фоиз. Туманда аҳоли зичлиги 1 кв. км да 437 нафар киши тўғри келади. Туманга бўйсинувчи шаҳар 1 та, қишлоқ фуқоролар йиғини 8 та, маҳалла фуқоролар йиғинлари 38 та, аҳоли пунктлари 150 та. Туманда бугунги кунда 11 та қўшма корхоналар мавжуд бўлиб, уларда ишловчилар сони 1465 нафарга етган.

Туманда меҳнат ресурсларидан ташқари шартнома асосида, четдан жалб қилинадиган ёлланма ишчилар ҳам фаолият кўрсатади. Туман қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларининг шакилланиш ва фойдаланишнинг ўзига ҳос қуйидаги хусусиятлари ўрганилган: биологик ишлаб чиқариш воситалари, тирик организмлар- тупроқ, ўсимлик, хайвонларни боқиш мақсадида ходимлар меҳнатини йўналтирилганлиги; меҳнат ресурсларидан

фойдаланишнинг самарадорлиги табиий, хусусий, ернинг унимдорлиги ва об- хавога боғлиқ бўлади; ишлаб чиқариш жараёниларида, чорва моллари ва бошқа ресурсларнинг мустақил емаслиги; меҳнат жараёнларининг ўз- ўзини бошқариши; ходимлар даромадининг ўсимликчиликлда ва чорвачиликлда провард иқтисодий натижаларга боғлиқлиги; ходимлар даромадининг фақат ишtimoий хўжаликларда емас, балки шахсий деҳқон хўжаликларда ҳам қўлланилиши.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш учун қуйидагилар еътиборга олинади: қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришга меҳнат ресурсларини жалб қилиш даражаси: иш кучидан, иш вақтидан тўлиқ фойдаланиш; иш кучидан фойдаланиш самарадорлиги. Дастлабки иккитаси меҳнат ресурсларидан екстенсив фойдаланиш даражасини, охиргиси еса меҳнат ресурсларидан интенсив фойдаланишни характерлайди.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффисиенти (МРФҚ) ўртача йиллик ходимлар сонини мавжуд меҳнат ресурслари миқдорига (МРМ) бўлиш йўли билан хисобланади:

$$\text{МРФҚ} = \frac{\text{ЎрЙХС}}{\text{МРМ}}$$

бу ерда; МРФҚ – меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффисиенти:

ЎрЙХС – ўртача йиллик ходимлар сони;

МРМ – меҳнат ресурслари миқдори.

Пастдарғом туманида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш талаб даражасида йўлга қўйилган. Ишсизлар сони жуда кам сонни ташкил етади.

3. ПАСТДАРҒОМ ТУМАНИ “УЛУҒБЕК-ОЙБЕК” МЧЖДА СУТ ИШЛАБ ЧИҚОРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Сут ишлаб чиқариш технологияси

Пастдарғом тумани Самарқанд вилоятининг шаҳарга яқин жойлашган туманларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам туманда пахтачилик, ғаллачилик каби деҳқончиликнинг асосий йўналишларидан ташқари, мева сабзавотчилик, полизчилик, узумчилик, картошқачиликка ҳам катта эътибор қаратилган. Талил этилаётган хўжалик нафақат туманда, балки сут ишлаб ишлаб чиқоришга ихтисослашган йирик хўжаликлардан биридир. Чорвачилик озик -овкат хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Унинг улуши мамлакатда ишлаб чиқарилаётган қишлоқ, хўжалик маҳсулотларининг 46,5 фоизини ташкил этмоқда.

Қорамолчилик чорвачиликнинг етакчи тармоқдаридан бири бўлиб, аҳолини сут ва гушт маҳсулотлари ҳамда енгил саноатни тери ва бошқд хомашё билан таъминлашда устиворликка эга. Етиштирилаётган сутнинг 99 фоизи ва гуштининг 63 фоизи қорамолчиликка тўғри келади.

Чорвачилик ва айникса, қорамолчиликни ривожлантиришга республикада ҳам доим алоҳуша эътибор бериб келинмоқда. Мустақулият йилларида сохрани ривожлантириш тенденцияси янада тезлашди. 2006-2010 йиллар мобайни-да қорамоллар сони 29,0 фоизга, сигирлар 27,1, сут ишлаб чиқариш 27,0 ва гушт 28,3 фоизга кўпайди. Ижобий натижаларга эришишда Ўзбекистан Республикаси Президентининг 2006 йили 23 мартда қабул қилинган «Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари туғрисида»ги 308-сонли қарори ва уларни янада кўчатирувчи 2008 йили 21 апрелда қабул қилинган 842-сонли қарорлари ҳамда «Жаҳон молиявий-иқтисодий

инқироzi, Ўзбекистан шарoитида уни бартараф этиш йуллари ва чоралари» (2009 йил) асари тамоиллари асосий дастур ўлиб хизмат қилди. 2006-2010 йилларга мўлжалланган давлат дастурининг бажарилиши чорвачилик ривожини таъминлади. Ривожланиш истиқболлари мавжуд захираларнинг қанчалик улуғворлигини кўрсатиб берди.

Хозир Республикада аҳоли жон бошига қорамоллар 0,32 бошдан, сут ишлаб чиқариш 197 килограммдан ва гўшт 21 килограммдан тўғри келмокда. Ёки медицина нормасига нисбатан таъминлаш 2,64 ва 4,0 бараварга кам. Демак, чорвачилик махсулотлари ишлаб чиқариш мустақиллигига эришишдек устивор вазифа ўз ечимини кутмокда.

Бир хил турдаги турли зотли молларни жуфтлаштириш — «чатиштириш» дейилади ва улардан «чатишма» авлодлар олинади.

Чатиштириш молларнинг наел белгиларини тез узгартириш, янги сермах,-сул зотларни яратиш мақсадида қўлланилади. Моллар наел асосини бойитади ва кенгайтиради, конституциясини мустаҳкамлайди. Чатишма авлодларнинг гетерозиготалиги (хар хил зиготалик) уларнинг юкори хаётчанлигини оширади ва гетерозис хусусиятини юзага чик^аради. «Гетерозис» (дуругай кучи) моллар тирик вазнини узиш тезлигида ва махоулдорлигини кутарилишида намоён бу-лади. Гетерозис айникеа биринчи чатишма авлодларда кучли утади, кейинги бу-гиндаги чатишма авлодларда эса сусая боради.

Чатиштириш авлодларнинг наслдорлик сифатларини қайта кўради. Жумладан, биринчи буғиндаги чатишма авлодларда «яхшиловчи» зотнинг ярим ($1/2-5\%$) насл сифати ўтади. Иккинчи бўғиндаги чатишма авлодда «яхшиловчи» зотининг утказган насл салмоги янада купаяди ($3/4-75\%$). Учинчи авлодда тегишлича $7/8$ ва $87-88\%$ фоизга кутарилади.

Чатишма авлодларни олишда унда қатнашадиган зотларнинг насл турғинлиги бузилади. Одатда моллар препотентлигини ва чаишмалардаги танлаш самарасини кескин пасайтиради. Биринчи чатишма авлодларни «уз ичида» урчитишда уларнинг типи ва хужалик фойдали белгилари наслга кам

ўтади. Иккинчи ва учинчи бутиндаги чатишма авлодларни «уз ичида» урчитиш, танлаш ва саралаш усуллари мақсадли қўллашда авлодларнинг мақбул сифатлари наслда мустахкамланади.

Яйловлардан унимли фойдаланишда фукаролар ҳудудларида подалар ташкил қилинган. Қорамоллар апрел-май ойларида қишлоқ атрофларидаги майдонлар, зовур ва йул буйлари ҳамда тоғ олди яйловларида боқилади. Пастки ҳудудлардаги яйлов утларининг қуриб боришига қараб, моллар тоғ яйловларига кучирилади. Тоғ яйловларида моллар июн-август ойларида боқилади. Сентябрь-октябр ойларида эса қишлоқлар атрофидаги (экинлар йиғиштириб олинган) майдонларда боқилади.

Яйлов мавсумида новвослар вазни 90-100 илограммга (50-60 фоизга) ва сигирлар вазни 80-90 килограммга (30-35 фоизга) ошади. Тирик вазни 350 килограммдан ошган ва семирган молларнинг бис қисми яйлов мавсумидан сўнг гўштга сўйилади. Қолган моллар бурдоқига боқилади.

Сут ишлаб чиқариш технологияси зоотехникавий ва ташкилий тадбирлар мажмуаси бўлиб, у сигирларни озиклантириш, сақлаш, соғишни уз ичига олади.

Хар бир муаян фермер хужалигида унинг маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашганлиги, озука захиралари, озиклантириш, сақлаш, техника воситалари билан жихозланганлиги, чорвадорлар малакасига қараб сут ишлаб чиқариш технологиялари танлаб олинади. Сигирларни парваришлаш ва фойдаланишда суғориш, озиклантириш, гунгни тозалаш, айникса соғишни механизациялаш мул, сифатли ва арзон сут етиштириш гарови ҳисобланади.

Сигирларнинг сут маҳсулдорлиги ирсият билан белгиланиб, ташки мухит омиллари таъсирида рўёбга чиқади. Сигирларни туйимли озиклантириш, сақлаш, соғиш техникасини тугри куллаш сут маҳсулдорлигига ижобий таъсир килади.

Ийдириш — (серсут қилиш) муҳим зоотехникавий — ташкилий тадбир бўлиб, айникса биринчи тукдан сигирларнинг сут маҳсулдорлигини купайти-ради.

Ийдириш ишлари сигир туққандан кейин 90-100 кун давомида назоратга олинади. Бу даврда сутни купайтириш учун аванс озука бериш, сайр қилдириш, елинни укалаш, соғишни ок,илона ташкил этиш ишлари амалга оширилади.

Сигирнинг потенциал сут маҳсулдорлигини руёбга чиқариш ва уларни серсут қилишга эришилади. Сигирни сифати ва асосий подага қучириш ҳақидаги маълумотлар тўпланади.

8-жадвал.

1-туғим сигирларни дастлабки серсут қилишдаги (вазни 450 кг, суткалик соғими 12-13 кг, сутнинг ёғлилиги 3,6-3,8 %) ёзги рационнинг аванслаштирилган намунаси

Курсаткичлар	Миедори	Курсаткичлар	Микдори
Кук озуқалар, кг	55	Хом ёғ, г	446
Омихта ем, кг	5	Кальций, г	209
Ош тузи, г	65	Фосфор, г	59
Калий йодид, мг	8	Магний, г	39
Марганец сульфат, г	1,5	Калий, г	145
Кобальт хлорид, мг	30	Олтингугурт, г	47
Рацион таркибида:			
Озика бирлиги, кг	15	Темир, мг	1420
Алмашинувчи энергия, МДж	149	Мис, мг	106
Курукмодда, кг	16,2	Рух, мг	450
Хом протеин, г	3241	Кобальт, мг	7,4
Хазмланувчи протеин, г	2006	Марганец, мг	470
Хом клетчатка, г	4070	Йод, мг	4,0
Крахмал, г	1225	Каротин, мг	1024
Канд,г	1175	Витамин Д, мингХБ	9,8

Манба: Профессор У.Н.Носиров маълумотлари (2010).

Биринчи тукдан сигирлар фермер хужалигида қабул қилинган сут ишлаб чиқариш технологиясига биноан ботлаб ёки бошвоксиз сакданади. Қўл билан соғилганда боғлаб, залларда соғилганда бошвоксиз сакданади.

Сигирларни серсут қилишда хужаликларда турли муаммолар мавжуд:

- ғўнажинларни туғишга тайёрлаш ва танада энергия захираларини тушлашда-ги етишмовчиликлар;

- янги тукқан сигирларни серсут қилишда ширали ва концентрат озуқаларнинг етишмовчилиги;

- серсут қилишда амалий ва ташкилий ишларга эътиборсизлик ва хоказолар;

Сигирлар тукқандан 15-20 кун ўтгандан сўнг (семизлик ва елиннинг меъёрга келиши) ийдириш бошланади. Назорат соғими ўтказилиб ҳар бир сигир сутининг миқдори аниқланади. Улар рационига нормадан ортиқ 2-3 озиқа бирлиги миқдорида аванс озуқалар (ем, барда ва хашаки лавлаги) берилади.

10 кундан кейин сигирнинг сути аниқланиб, аванслаштириш давом эттирилади. Сигирларнинг кунлик сут соғими 2-3 килограммдан ошиб бориб 18-20 килограммгача ёки 35-40 фоизга кўтарилади.

Ийдириш даврида сигирлар елини соғишга алоҳида тайёрланади. Елини илиқ сув (36-38°C) билан ювилиб, қуруқ сочиқ билан артилади ва яхшилаб уқаланади. Уқалаш горизонтал йуналишда ва тепага қараб ўтказилади. Олдин икки қўл билан унғ олдинги ва кейинги булмалар, кейин эса чап олдинги ва кейинги булмалар уқаланади.

Биринчи сут оқими алоҳида идишга соғиб олингандан сўнг елин сўргичларига соғиш аппаратининг стаканлари кийдирилади. Тайёрлов даври 1 минут (60-90 сония) ва соғиш 5-6 минут давом этади. Асосий сут тугагандан кейин сигир елини уқаланади. Унғ кул билан елин булмалари уқаланиб, чап кул билан каллектор ушланиб, бир неча бор пастга тортилади ва қолдиқ сут соғиб олинади. Кул билан соғилганда эса сут бериш тухтагандан кейин елин уқаланиб, қолдиқ (300-500 г) сут соғиб олинади,

Сунгра сигир елинига турли мойлар (уч қисм сувда бир қисм 2 фоизли йод эритмасини суюлтириш йули билан тайёрланган дезинфекцияловчи суюклик) суртиб қўйилади. Сигирларни кунига 3-4 км сайр (моцион) қилдириш ийдиришда муҳим омил ҳисобланади.

Сигирлар подасига қўчирилган 1-туғим сигирлар обдон танланиши маҳсул-дорлик ва технологик курсаткичлари бўйича селекция жадаллигига ижобий таъсир утказиши назоратга олинади.

Айниқса, оддий сут ишаб чиқариш технологиясидан сигирларни жадал технологияга ўтказишда («Жамол», «Дилгиё-файз-барака», «Хужакент», «Asia Milk Product») хайвонларнинг келиб чиқиши ва маҳсулдорлик сифатига қараб селекция қилиш юқори самара беради.

Биринчи туққан сигирларни ўз маҳсулдорлиги бўйича танлаш келиб чиқиши бўйича танлашга нисбатан 450-500 кг кўп сут беради.

Ушбу усулда баҳолаш подани жадал қайта тиклашни тақозо этади. Подада 100 сигирга 25-30 та биринчи туғим сигирни етиштириш даркор. Уларнинг каммаҳсул қисми подадан чиқарилиб, факат асллари танлаб олинади.

Хар бир фермер хўжалигида назорат сигирхоналарида ёки сигирхоналарнинг бир қисмида биринчи туққан сигирларни сут соғими бўйича баҳолаш ва танлаш ишлари амалга оширилади.

- ғунажинларни туғишга тайёрлаш, соғлом бузоқ олиш;
- туққандан кейин ийдириш ва имконий сут маҳсулдорлигига эришиш;
- биринчи туққан сигирларни уз маҳсулдорлиги бўйича танлаш.

Назорат сигирхоналарига ғунажинлар буқозлигининг иккинчи даврида ўтказилиб, туққандан кейин уларга сигирларни сақлаш, озиклантириш, соғим шароитлари асос қилиб олинади. Озуқа меъёри ва ийдириш энг юқори суткалик сут олишга қаратилади.

Баҳолаш натижаларига кўра биринчи туққан сигирлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: насл гуруҳи, ишлаб чиқариш, бошқа хужаликларга сотиш ва пучак қилинган гуруҳлар. Лактациянинг 90-100 куни натижаларига

қараб подадан каммахсул, елин ва сўргич нуқсонлари бўлган, қийин соғиладиган сигирлар пучак қилинади.

Асосий подага махсулдор, технологик белгилари яхши ривожланган, фойдаланиш учун қулай сигирлар танлаб олинади. Биринчи туккан сигирларнинг сут махсулдорлиги поданинг ўртача сут махсулдорлигини 90% ни ташкил этса ижобий натижалар беради. Подадаги сигирларнинг уртача сут махсулдорли 4000 кг булса, подага 3600 кг сут берган 1-туғим сигирларни танлаб олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

9-жадвал.

Турли махсулдорликдаги хужаликларда сигирларни пучаклаш
миқдори ва нисбати ҳамда 1-туғим сигирларни устириш

Пода буйича уртача сут соғими, кг	100 бош сигирга 1- туғим сигирлар етиштириш , %	Етиштирил ган 1- Туғим сигирларда н виранжиро вка ва пучак қилиш, %	Подадаги сигирларга нисбатан бошқа хужаликларга сотиш ва пучак қилиш, %				
			1-туғим сигирлар		II-ва ундан юқри туркан сигирлар		
			Кам махсул	қисир қолиши ва бошқа сабаблар	Кам махсул	Қарилик , қисир қолиши ва бошқа сабаблар	Хужаликда сигирлар дан фойдала ниш, йил
2500-гача	17	11,8	1	1	4	11	8,0
2501 -3000	19	15,8	2	1	5	11	7,3
3000-3500	22	18,1	3	1	6	12	6,5
3501-4000	25	24,0	5	1	7	12	6,3
-001-4500	30	30,0	7	2	9	12	5,8
-501-5000	35	36,0	10	2	11	12	5,3
5000 дан кўп	40	40,0	14	2	12	12	5,2

Манба: Профессор У.Н.Носиров маълумотлари (2010).

Подада уртача сут махсулдорлик ортиб бориши билан етиштириладиган 1-туғим сигирларда, подадан бошқа хужаликларга сотиладиган ва пучак қилинадиган сигирлар сони ортиб, сигирлар

махсулдорлигига караб жадалроқ танланади. Сигирларни хужаликда фойдаланиш давомийлиги камайиб боради, чунки сигирлардан жадал фойдаланиш уларнинг биологик имкониятларини тезроқ саралашни тақозо этади.

Биринчи тукқан сигирларни баҳолаш ва танлашни биринчи навбатда наслчилик фермер хужаликларида, кейинчалик махсулот ишлаб чиқарувчи товар хўжаликларда жорий этган мақбул.

Биринчи тукқан сигирларни ўз кўрсаткичларига караб баҳолаш куйидагиларни таъминлайди:

-пода жадал такомиллашади, селекцион материал купайиб аник, танлаш имкони туғилади ва авлодлар тез алмашади;

-ялпи махсулот ишлаб чиқариш (сут, гўшт, насли мол) 20-25 фоизга ва 1 бош сигирга фойда 16-18 фоизга кўтарилади.

Афсуски, бирорта базавий хужаликларда биринчи тукқан сигирларни уз махсулдорлиги буйича баҳолаш ва танлаш ишлари ўтказилмайди. Натижада биринчи тукқан сигирлар махсулдорлигидан катъий назар подада қолиб, келажакда кам махсул сигирлар сонини купайишига сабаб булмоқда. Шу боисдан ҳар бир биринчи тукқан сигирни баҳолаш ва танлаш ҳар бир хужаликда ўтказилиши ва сигирлар подаси сермахсул биринчи тукқан сигирлар билан тулдирилиши шарт.

Бу ишни иншоатлар, моддий ресурслари, тажрибали мутахассислари бўлган «Asia Milk Product», «Хўжакент» ва бошқа фермер хужаликларида йулга қўйиш даркор.

Сигирларни сақлаш сут ишлаб чиқариш технологиясининг бир булагини бўлиб, самарадорликни таъминлашга хизмат қилади. Сақлаш технологияси сигирларни жойлаштириш, асраш ва ишлаб чиқориш жараёнларини иложи борица механизациялашни кузда тутди.

Сигирлар ҳам турли об-ҳаво шароитларига яхши мослашади, баъзи ҳолларда улар яйраш майдонларида ҳарорат - 10-12 °C булишига ҳам чидайди.

Уларга бемалол ҳаракатланиши учун майдон, ётиши учун тушамали куруқжой ташкил қилиниб, нам ҳаво ва шамолдан асраш олди олинади.

Сақлаш жараёнида сигирхоналар ва яйраш майдончалари хайвонларни ноқулай об-ҳаво шароитларидан химоя қилиб, қулай яшаш шароитини яратиб беради. Бу ўринда серсут сигирлар алоҳида эътиборни талаб қилади. Хар бир хужаликда унинг географик жойлашиши, об-ҳаво шароити, қорамолчиликнинг маҳсулдорлик даражаси, озукд захиралари ва иқтисодий имкониятларни инобатга олган ҳолда у ёки бу сақлаш усули қўлланилади.

Сигирларни комбинациялашган-молхонада боғлаб ва очик майдонларда боғламасдан сақлаш. Ушбу усул айниқса фермер хужалигида сигирлар тирик вазни, сут маҳсулдорлиги бўйича кескин тофовут қилиши натижасида кенгроқ қўлланилади.

Молхонада боғлаб сақлаганда сигир турар жойи унинг учун қулай бўлиб, физиологик жараёнлар кечишига салбий таъсир этмаслиги керак. Сигирхона поли пишиқ ғишт, тахта, асфалтбетон, ёки бетондан бўлиши мумкин.

Сигирхона ичида хар икки сигирга 1 та ПА-1 русумли автосуғоргич ўрнатилади. Бино ичида озукалар асосан узи юрар КТУ-10 маркали озук тарқаткичлар ёрдамида амалга оширилади, айниқса бу усул сигирга бериладиган дағал ва ширали озукалар аралаштирилиб тарқатилса қўл келади. Шу боисдан икки қатор охурлар ўртасидаги озук тарқаткич русумига қараб кенглик қолдирилади.

Сигирхонадан ахлат ТСН-3Б ёки ТСН-150 русумли куракли транспортёрлар ёрдамида чиқарилади,бу русум жихозлардан фойдаланиш осон, камхарж.

Сигирхона ичида харорат ва намликни меъёрда сақлаб туриш учун ҳаво кириш ва чиқиши бемалол бўлиши шарт, айрим ҳолларда механик жихозлардан фойдаланиш тавъсия этилади. Сигирхона меъёрлар даражасида табиий ва сунъий ёруғлик манбалари билан таъминланиши шарт, унда

табiiй ёритилганлик 1:12-1:15; сунъий ёритиш эса 1:10-1:15 люксни ташкил этади.

Сигирхона яйраш майдончаси унга ёпишган холда ёки алохида маълум масофада ташкил қилинади. Хар бир сигир учун 12-15 м² майдон ажратилади.

Сигирларни ёзда қуёш нуридан, кишда қор ва ёмғирдан сақлаш учун айвонлар қурилгани мақсадга мувофиқ. Айвон сатхидан хар бош сигир учун 3 м² майдон ажратилади, аксарият холларда бу айвонлар охур устида қурилиб озукалар ва хайвонларни ноқулай об-хаводан асрайди. Ахлат очик майдондан ғилдиракли булдозерлар ёрдамида тўпланиб, ортгичлар ёрдамида гунгхонага жунатилади.

Яйраш майдонларида сигирларни сугориш сув охурларида амалга оширилиб, хар доим янги, тоза сув билан таъминланади.

Яйраш майдонларида дағал (пичан, сомон), ширали (силос ва сенаж) озукалар едирилади. Охурлар озуқа тарқатиш учун қулай ва сигирларга қилиб урганилади.

Сигирлар молхонада боғлаб сақланганда турар жойларида соғиш аппаратлари билан соғилади.

Соғиш сигирларнинг сут махсулдорлиги лактация давомида 4000 кг гача булса 2 марта, ундан юқори булса 3 марта ташкил қилинади.

Сигирларни боғламасдан сақлаш. Илғор фермер, шунингдек, сут ишлаб чиқаришда чет эл технологиялари жорий этилган хужаликларда сигирларни молхона ва майдончаларда боғламасдан асраш усули қўлланилади.

Сигирларни боғламасдан сақлаш қуйидаги афзалликларга эга:

а). Эркин харакат, қуёш нури ва тоза ҳаво сигирларнинг умумий ҳолатига ижобий таъсир этади;

б). Сигирлар узларига кўпроқ хизмат қилиши оқибатида қўл меҳнати камаяди;

в). Сигирларни соғиш замонавий технологияга асосланган соғиш заллари ва курилмаларида амалга оширилиб, сигир елинини соғлом асраш чоралари кўрилади; совутиш натижасида юқори сифатли 5.1-расм.

Сигирларни бокслисигирхона-сут ишлаб чиқарилади.

г). Машиналарда соғиш ва сутни тездан совутиш натижасида юқори сифатли сут ишлаб чиқарилади.

Қишлоқ хўжалик ҳайвонларини шу жумладан қорамолларнинг маҳсулдорлигининг генетик салоҳиятини юзага чиқишида, уларнинг насл, маҳсулдорлик, пушторлик хусусиятини такомиллаштиришда, юқори маҳсулдор подалар яратишда озиқлантириш омили, унинг даражаси, тўла қийматлилиги, озуқалар сифати етакчи ўрин эгаллайди. Қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг яратилган барча маданий зотлари ҳам айнан тўла қийматли яхши даражадаги озиқлантириш шароитида яратилганлиги ҳам бунга исбот бўла олади.

Ҳозирги пайтда қорамолларнинг зотларини такомиллаштириш, уларни янги тизим ва типларини, маҳсулдор подаларини яратишда, чатиштиришнинг самарадорлигини юзага чиқаришда озиқлантиришнинг аҳамияти турли минтақаларда ўтказилган кўплаб тадқиқотлар натижаларида аниқланган.

Юқори маҳсулдор сигирлар организмда алмашинув жараёнлари фаол кечади, сут ҳосил бўлиши учун кўплаб миқдорда энергия ва тўйимли моддалар сарфланиб, барча органлар юқори кескинлик билан ишлайди. Шунинг учун ҳам улар озуқаларининг тўйимли моддаларига жуда талабчан бўлади ва бу эса тўла қийматли озиқлантиришни ташкил этишнинг муҳимлигидан далолат беради.

Қорамолларнинг маҳсулдорлигининг ошиши уларни озиқлантириш даражасини ҳам оширишни тақозо этади, юқори озиқлантириш даражаси маҳсулдорлигини ошириш билан бирга, уни ишлаб чиқаришга сараланадиган озуқа сарфини ҳам камайтиради ва соҳа самарадорлигини оширади.

Сигирларнинг сут маҳсулдорлиги уларни озиқлантириш даражаси билан озуқа сифатига ҳам боғлиқ бўлади. озуқалар сифати паст бўлганда,

сигирлар организмида алмашинув жараёнлари бузилади, уларнинг соғлиги ёмонлашади, пушторлик хусусиятлари пасаяди, уларнинг нимжон бузоқлар туғилади, сут маҳсулдорлиги бўйича генетик салоҳиятини юзага чиқиши 60-65%дан ошмайди. Шунингдек, паст сифатли озуқалардан фойдаланиш натижасида сут ишлаб чиқаришга кетадиган ҳаражатлар 20-25 % га кўпаяди.

3.2. Сут ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари

Сут маҳсулдорлигини ошириш, уни сифатини яхшилаш ва маҳсулот ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлигини такомиллаштириш мақсадида биз “Улуғбек-Ойбек” хўжалигида лактациянинг ластлабки 90 кунда илмий ишлаб чиқариш тажрибасини ташкил қилиб, олинган маълумотларни статистик жихатдан таҳлил қилдик.

Бунинг учун ўхшашлик асосида қора-ола зотиға мансуб бўлган биринчи туғум сигирлардан жами 30 бош ажратиб уларни ҳар 10 бошдан уч гуруҳға бўлдик: I-гуруҳ матцион олган сигирлар; II- гуруҳ ийдириш зоотехникавий тадбири ўтказилган сигирлар ва III- гуруҳ ҳам матцион ҳам ийдириш ўтказилган сигирлар.

Соғин даврида тажрибадаги ҳайвонларни озуқлантириш шароитини имконият даражасида яхшилашға ҳаракат қилинди. Тажриба давомида сигирларға хўжаликнинг ўзида етиштирилган озуқа билан озуқлантирилди (10-жадвал).

10-жадвал маълумотларини таҳлилидан кўриниб турибдики, тажрибадаги сигирларға 7 хил озуқа берилган ва уларнинг деярли барчаси хўжаликнинг ўзида етиштирилган. Энг кўп озуқаларни III гуруҳдаги сигирлар истеъмол қилишган. Ушбу гуруҳ сигирлари лактация мобайнида I, II гуруҳлардаги тенгқурларига нисбатан тегишли равишда 47,0 ва 21,0 кг беда пичани, 23,0 ва 10,кг сомон, 35,0 ва 25,0 кг сенаж, 85,0 ва 20,0 кг силос, 106,0 ва 80 кг хашаки лавлаги, 34,0 ва 21,0 кг яшил беда ҳамда 109,0 ва 48,0 кг кўп омухта ем истеъмол қилганлар.

Тажрибадаги сигирларга лактация даврида бўлган озукалар сарфи (ўртача
хар бир бошга)

Озукалар ва уларнинг тўйимлилиги	Гуруҳлар					
	I		II		III	
	кг	Озуқа бирлиги	кг	Озуқа бирлиги	кг	Озуқа бирлиги
Беда пичани	553,0	267,42	579,8	282,40	600,0	296,00
Сомон	365,0	70,00	378,0	76,00	388,0	76,60
Сенаж	650,0	218,00	660,0	222,0	685	231,6
Силос	1350,0	256,20	1415,0	287,25	1435,2	291,20
Хашаки лавлаги	1464,0	173,40	1490,0	179,00	1570,0	187,40
Яшил беда	5850,0	1062,30	5898,0	1072,00	6019,0	1085,00
Омухта ем	1053,0	948,00	114,0	1002,40	1162,0	1045,20
Уларнинг тўйимлилиги						
Озуқа бирлиги	-	2995,30	-	3121,10	-	3223,30
Алмашинувчи энергия МДж	41780,21	-	43195,04	-	44720,00	-
Қуруқ модда, кг	4242,61	-	4380,00	-	4417,00	
Ҳазмланувчи протеин, кг	364,11	-	382,49	-	399,80	
Кальций, кг	53,70	-	54,90	-	56,41	-
Фосфор, кг	13,30	-	13,60	-	14,61	-

Манба: Хусусий тадқиқотлар натижалари.

III - гуруҳдаги сигирлари истеъмол қилган. Уларнинг озуқасининг умумий тўйимлилиги 3223,3 кг озуқа бирлигига тенг бўлиб, ўз тенгқурлари I ва II гуруҳдаги сигирлар кўрсаткичидан тегишли равишда 227,9 кг озуқа бирлиги, ёки 7,6% ва 102,3 кг озуқа бирлиги, ёки 3,3 % га кўпдир. I ва II гуруҳдаги ҳайвонларни ушбу кўрсаткич бўйича фарқи 125,8 кг, ёки 4,2%ни ташкил қилган.

Алмашинувчи қувват бўйича III гуруҳдаги сигирлар ўз тенгқурлари I гуруҳдаги сигирларни 2940 (17,0%) ва IIни 1525 (3,5%) МДж; қуруқ модда бўйича 174,9 кг (4,1%) ва IIни 37,0 кг (0,9%) орқада қолдирган. Ҳазмланувчи протеин III гуруҳдаги сигирлар истеъмол қилган озуқада 399,8 кг бўлиб, I

гуруҳдаги тенгдошларига қараганда 35,69 кг (9,8%) ва II гуруҳга нисбатан эса 17,31 кг (4,5%) кўп бўлган. Озиқанинг бошқа тўйимлилиқ кўрсаткичлари бўйича ҳам фарқ аниқланган. I гуруҳда озуқа бирлигига 122,5, II гуруҳда 123,3 ва III гуруҳда 125 грамм ҳазмланадиган протеин сарфланган. Шунга ўхшаш натижалар И.Максудов (1994), М.Аширов (1994, 1996), Ш.Т.Узаков (1996), У.Ш.Балласов (1999), Х.С.Мухиддинова (2001), Ш.К.Амирова (2006), У.Куччиев (2006), И.Максудов ва бошқалар (2007), М.Норбоева (2011), ва бошқалар (2007)ларнинг тадқиқотларида ҳам кузатилган ва бизнинг бу маълумотларимиз А.П.Калашников ва бошқалар (1986), Д.Хамракулов ва бошқалар (1999), К.Хайдаров ва бошқалар (2011) тавсия этган меъёрларга мос келиши билан ажралиб туради.

Хайвонларни ўсиш кўрсаткичларини характерлайдиган асосий кўрсаткич уларнинг тирик вазни ҳисобланади. Тирик вазннинг ўзгариши асосий ва муҳим биологик жараёнлардан бири бўлиб, бу жараёни ўрганиш зоотехния фанида бош мезонлардар биридир. Олимларнинг фикрича (Ш.А.Акмалхонов, 1993; М.И.Аширов, 1994; Б.А.Абдалниязов, 1999) сигирларнинг бўғозлик давридаги тирик вазнининг ортиши уларнинг келгусидаги сут маҳсулдорлигини оширишга имкон берар экан.

3.3. Урғочи таналарни уруғлантириш ва ғунажинларни парваришlash

Қорамолларда бошқа турдаги хайвонлар каби, жинсий балоғат организм ўсиши ва ривожланишининг физиологик етилиши ҳолатига қараганда эрта бошланади. Хусусан, урғочи таналарда бу ҳолат 8 - 12 ойлигида рўй беради. Лекин, бу ёшда уруғлантириш уларнинг кейинги ўсиш, ривожланиш кўрсаткичларига ва пуштдорлик хусусиятига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам, урғочи таналар 18 ойлигида уруғлантирилади, чунки айнан шу ёшда улар физиологик жиҳатдан балоғатга етади ва бу даврга келиб уларнинг тирик вазни зот ва зотдорликка боғлиқ ҳолда 300 - 350 кгни ташкил

килади. Чунки ёш урғочи таналарни биринчи бор уруғлантирилганда уларнинг тирик вазни муҳим ўрин тутди.

Республикаимизнинг қорамолчилиқ борасидаги етук олимлари Ш.А.Акмалханов (1993), М. Аширов (1994), И.Мақсудов (1994), У.Носиров (2001), У.Носиров ва бошқалар (2003, 2008), Б.Абдолниёзовларнинг (2006, 2010) таъкидлашларича, ҳайвонларнинг жинсий балоғатга етиши ва организмнинг ривожланиши уларнинг наслига, асраш шароитига ва озиқлантириш даражасига боғлиқ бўлади. Нотўғри озиқлантирилган ҳайвонда жинсий балоғатга етиш ва организмнинг етилиш жараёни бироз кечикади. Аксинча урғочи таналар тўйимли озиқалар билан озиқлантирилса улар тез етилади. Зотли ҳайвон, зотсизга қараганда тез етилади ва репродуктив фаолияти ҳам яхши бўлади.

Қорамолчиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари учун ҳайвонларни қисир қолишининг олдини олишда, урғочи ҳайвонлар организмда барча физиологик жараёнлар нормал кечишида, жинсий цикллارнинг тўлиқ ҳосил бўлишида, уруғланиш даражасининг юқори бўлишида ва бўғозлик даврининг нормал кечишида яйратиш муҳим зоотехникавий тадбир ҳисобланади. Мацион меъёр даражасида бўлган ҳайвонларнинг организмнинг умумий физиологик ҳолати яхшиланади, бачадон ва тухум йўллари мускулларининг қисқариш фаолияти, ички секрецияси безларнинг, жинсий органларнинг қон билан таъминланиши кучаяди, тухумдонлар фаолияти тезлашади ва ҳайвонлар уруғланиши самарали бўлади. Буни тадқиқотларимиз натижалари келтирилган.

Биз, ўз тадқиқотларимизда урғочи таналарни куйга келганини, уларнинг феъл - атворига қараб аниқладик. Бунда уларни тез - тез безовта бўлиши, бошқа ҳайвонлар устига ирғиганида тинч туриши, иштаҳасининг пасайиши, кўп маъраши, ундан ташқари жинсий аъзоларининг бироз шишиши, қизариши ва улардан тиниқ шилимшиқ суюқлик оқа бошлаши эътиборга олинди. Шундай қилиб, гуруҳлардаги урғочи таналар тегишлича ўзининг: 548,6; 550,4; 557,9 кунликларида уруғлантирилди.

Тажрибадаги ҳайвонларни подани қайта тўлдириш хусусиятлари,
($X \pm S_x$), $n=10$

Кўрсаткичлар	Г у р у х л а р		
	I	II	III
Таналарни уруғлантирилган вақтдаги ёши, кун	545,6 ± 0,87	550,4±0,90	557,9±1,0
Таналарни уруғлантирилган вақтдаги тирик вазни, кг	348,4±0,76	363,3±0,80	380,9±0,56
Биринчи туғим сигирларининг туғим вақтидаги ёши, кун	828,7 ± 1,06	834,4 ± 0,81	841,5 ± 1,40
Биринчи туғим сигирларининг туғим вақтидаги тирик вазни, кг	450,1± 1,13	462,8± 0,93	470,6±1,04
Бўғозлик даврининг давомийлиги, кун	283,1±1,3	284,0±1,5	283,6±1,5
Биринчи қочирганда уруғланиш даражаси, %	80,0	90,0	80,0
Уруғланиш индекси	1,25	1,11	1,25

Манба: Хусусий тадқиқотлар натижалари

Энг эътиборлиси шундаки, биринчи уруғлантиришдан кейин, уларни уруғланиш даражаси юқори бўлди ва тегишлича 80,0; 90,0; 80,0 фоизни ташкил қилди. Уруғлантирилган даврда уларнинг тирик вазни III - гуруҳдаги чатишма таналарда 380,9 кг бўлган, бу эса, унинг тенгқурлари I ва II - гуруҳдан шунга мос тарзда: 32,5 кг ($p<0,05$) ёки 9,3 фоиз ва 17,6 кг ($p<0,05$) ёки 4,9 фоизга кўп демакдир.

Тажрибадаги ғунажинлар, асосан ёши 27 ойлик бўлганда туғди ва бу давр уларда тегишлича: 828,7; 834,4; 841,5 кунни ташкил этди. Шуни таъкидлаш лозимки, ғунажинлар туғишга тайёрланганлиги, яъни уларни эркин ҳаракат қилиши учун, молхонада 5,5 м², яйратиш майдонида 11-16 м², жой ажратилганлиги, бўғозлик даврида тўғри озиқлантирилганлиги, бунда шахсий гигиенани сақлаш ва она бачадонидаги муртакни нормали ўсиши ва ривожланиши учун захира озиқаларини берилиши натижасида, улар қийналмасдан, зооветеринария ходимларининг ёрдамисиз туғди.

Оталанишдан то бузоқ туғилишигача бўлган давр гуруҳларда тегишлича: 283,1; 284,0; 283,6 кунга тенг бўлди.

Шундай қилиб, ғунажинларни парваришлаш, уларни озиклантириш ва подани қайта тўлдириш хусусиятлари бўйича гуруҳлараро фарқ кузатилган. Бунда III - гуруҳдаги чатишма ғунажинларда қисман бўлсада гетерозис ходисаси уларнинг тирик вазни ва бошқа айрим зоотехникавий кўрсаткичларига ижобий таъсир этганлиги аниқланди.

3.4. Биринчи туғим сигирларининг сут маҳсулдорлиги

Сут маҳсулдорлигини ўрганиш борасидаги изланишлар кўп ўн йилликлар давомида ўтказилиб келинмоқда. Олиб борилган селекцион ишлар натижасида сигирларнинг сут маҳсулдорлиги бир неча мартага ошди. Шу нарса аниқки, яхшиланувчи зотнинг хўжалик фойдали белгилари, айниқса уларнинг сут маҳсулдорлиги яхшиловчи зотнинг генлари таъсирида такомиллашиб боради.

Биз ҳам ўз тадқиқотларимизда яхшиланувчи ва яхшиловчи зот ҳамда уларни ўзаро чатиштириш натижасида олинган биринчи бўғин чатишма биринчи туғим сигирларининг сут маҳсулдорлигини ўргандик ва қуйидаги 12- жадвалда келтирдик.

12 – жадвал

Сигирларнинг лактациянинг дастлабки 90 кундаги сут соғими, ($X \pm S_x$)

Кўрсаткичлар	Г у р у х л а р		
	I	II	III
90 кунлик сут соғими, кг	1101,0 $\pm$ 2,1	1176,0 $\pm$ 1,1	1276,5 $\pm$ 1,5
Сут таркибидаги ёғ, %	3,74 $\pm$ 0,01	3,70 $\pm$ 0,01	3,68 $\pm$ 0,02
Сут ёғи чиқими, кг	41,2 $\pm$ 0,05	43,5 $\pm$ 0,07	46,9 $\pm$ 0,08
Сут таркибидаги оқсил, %	3,43 $\pm$ 0,006	3,40 $\pm$ 0,008	3,38 $\pm$ 0,006
Сут оқсили чиқими, кг	37,7 $\pm$ 0,06	40,0 $\pm$ 0,07	43,1 $\pm$ 0,07
4 % ёғ бўйича сут соғими, кг	1029,4 $\pm$ 1,5	1087,8 $\pm$ 1,9	1174,4 $\pm$ 1,8

Куруқ модда, %	12,14	12,13	12,13
Сутнинг ёғсизлантирилган куруқ моддаси (СЁҚМ), %	8,62	8,71	8,64
Сут қанди, %	4,47	4,48	4,48

Манба: Хусусий тадқиқотлар натижалари.

12 – жадвал маълумотларини таҳлилидан кўриниб турибдики, лактациянинг дастлабки 90 кунда энг кўп сут маҳсулоти II - гуруҳдаги биринчи туғим сигирларидан олинган бўлиб 1276,5 кг ни ташкил қилган. Бу кўрсаткич бўйича улар ўз тенгқурлари I ва III - гуруҳлардаги сигирларни тегишлича: 175,5 кг ($P<0,01$) ёки 15,9 фоиз ва 100,5 кг ($P<0,05$) ёки 8,5 фоиз орқада қолдиришган. Сут таркибидаги ёғ кўрсаткичи I- гуруҳдаги сигирлар фойдасига шунга мос равишда 0,06 ва 0,04 фоизни ташкил қилган. Сут, ёғ ва оксил чиқими бўйича ҳам II - гуруҳ сигирлари устунлик қилиб, ўз тенгқурлари I ва III – гуруҳдаги сигирлардан тегишлича: 8,8 кг ($P<0,01$) ёки 21,0 фоиз, 5,7 кг ($P<0,01$) ёки 12,7 фоиз ва 8,0 кг ($P<0,01$) ёки 20,8 фоиз, 5,2 кг ($P<0,05$) ёки 12,6 фоиз кўп кўрсаткичга эришишган.

Лактациянинг дастлабки 90 кунда олинган сут, ёғ ва оксил маҳсулоти бўйича I - III гуруҳларни солиштирадиган бўлсак, охиргиси фойдасига шунга мутаносиб тарзда: 75,0 кг ($P<0,05$) ёки 6,8 фоиз, 3,1 кг ($P<0,05$) ёки 7,4 фоиз ва 2,8 кг ($P<0,05$) ёки 7,3 фоиз фарқ қилганлигини кузатамиз. Демак, голштин зоти, қора-ола зотига мансуб бўлган ҳайвонларни, сут маҳсулотини 75,0 кг га, сут ёғини 3,1 кг га ва сут оксилини 2,8 кг га оширган. Бу эса хўжаликда олиб борилаётган селекция ишининг назарий ва амалий жихатдан тўғри эканлигини кўрсатади.

Тадқиқотларимизда олинган сут миқдорини 4 % ли сутга айлантирганимизда, III - гуруҳдаги сигирлар сути 1174,4 кг га тенг бўлиб, тенгқурлари I ва II – гуруҳлардаги сигирларнинг сут маҳсулотидан шунга мос равишда: 145,0 кг ($P<0,01$) ёки 14,1 фоиз ва 86,6 кг ($P<0,05$) ёки 8,0 фоиз кўпдир. 1 кг сут учун сарфланган озиқа миқдори, барча гуруҳлардаги сигирларда кам бўлган, бу биринчидан, ҳайвонларга берилган озиқаларнинг

сифати ва тўйимлилиги талаб даражасида бўлганлигини кўрсатса, иккинчидан, барча гуруҳлардаги ва айниқса III - гуруҳдаги сигирларини кам озиқа истеъмол қилиб, кўп маҳсулот берганлигидир. Демак, тажрибадаги сигирларнинг истеъмол қилган озиқасини маҳсулот бирлиги билан қоплаш хусусияти юқори даражада экан (13-жадвал).

13- жадвал

Сигирларни истеъмол қилган озиқани сут билан қоплаш хусусияти

Кўрсаткичлар	Г у р у ҳ л а р		
	I	II	III
Лактациянинг дастлабки 90 кунда сарфланган озиқа, кг озиқа бирлиги	1028,1	1057,9	1046,3
90 кунлик сут соғими, кг	1101,0±2,1	1176,0±1,1	1276,5±1,5
Ўртача бир кунлик сут соғими, кг	12,2±0,14	13,1±0,15	14,2±0,11
4 % ёғ бўйича сут соғими	1029,4±1,5	1087,8± 1,9	1174,4±1,8
1 кг сут учун сарфланган озиқа бирлиги, кг	0,93	0,90	0,86
1 кг 4 % ли сут соғимида сарфланган озиқа бирлиги, кг	1,01	0,97	0,92
100 кг озиқа бирлигига олинган сут, кг	107,1	111,2	122,0
100 кг озиқа бирлигига олинган 4 % сут, кг	100,2	102,8	112,2
100 кг озиқа бирлигига олинган сут ёғи, кг	4,1	4,3	4,8
100 кг озиқа бирлигига олинган сут оқили, кг	3,7	3,9	4,4

Манба: Хусусий тадқиқотлар натижалари

Ҳар 100 кг озиқа бирлигига тўғри келадиган сут миқдори бўйича III - гуруҳдаги сигирлар, ўз тенгқурлари I ва II - гуруҳлардаги сигирлардан тегишлича: 14,9 кг ($P<0,01$) ёки 13,9 фоиз ва 11,8 кг ($P<0,05$) ёки 9,7 фоиз; сут ёғи бўйича: 0,7 кг ($P<0,01$) ёки 17,1 фоиз ва 0,5 кг ($P<0,01$) ёки 11,3 фоиз ҳамда сут оқили бўйича 0,7 кг ($P<0,01$) ёки 18,9 фоиз ва 0,5 кг ($P<0,05$) ёки 12,8 фоиз ортиқ натижаларга эришишган. Олинган бу маълумотлар М.Э.Аширов (1994), И.Мақсудов (1994), У Куччиев (2006),

М.Досмухамедова (2010), Т.Носировларнинг (2010) тадқиқотларининг натижаларига мос келиши билан характерланади.

Лактациянинг биринчи ойда олинган сут миқдори гуруҳларда тегишлича: 219,1; 252,7; 231,7 кг бўлган. Бу, лактациянинг дастлабки 90 кунда олинган жами сутни, гуруҳларда тегишлича: 19,9; 19,8; 19,7 фоизини ташкил қилган. Биринчи ойда олинган сут миқдори III - гуруҳдаги сигирларда ўз тенгқурларига қараганда: 33,6 (15,3 %) ва 21,0 кг (9,1 %) га тенгдир. Тадқиқотнинг иккинчи ва учинчи ойларида олинган сут салмоғи гуруҳларда шунга мос равишда: 405,2; 472,3; 438,6 ва 476,7; 551,5; 505,7 кг ни ташкил қилган. Бу кўрсаткичлар бўйича фарқ гуруҳларда иккинчи гуруҳ фойдасига мутаносиб тарзда: 67,1 кг (16,6 %), 33,7 кг (7,7 %) ва 74,8 кг (15,7 %), 45,8 кг (9,1 %) га тенг бўлган. Бу даврларда олинган сут миқдори жами олинган сутни гуруҳларда мутаносиб тарзда: 36,8; 37,0; 37,3 ва 43,3; 43,2; 43,0 фоизни ташкил қилган.

Демак, кунлик ва ойлик сут соғими бўйича гуруҳлараро фарқ аниқланган бўлиб, бунда соф зотли ҳам матцион ҳам ийдириш тадбирлари ўтказилган III – гуруҳдаги сигирлар, ўз тенгқурлари I- II –гуруҳдаги сигирларга нисбатан ижобий кўрсаткичларга эришган. Бизнинг тадқиқотларимизда олинган маълумотлар У.Балласов (1999), Е.А.Минаев (2007), Б.А. Бакайларнинг (2007) илмий изланишларининг натижаларига мос келиши билан ажралиб туради.

Шундай қилиб, Зарафшон воҳаси шароитида матцион ва ийдириш тадбирлари ўтказилган қора-ола зотли III- гуруҳ биринчи туғум сигирлари лактациянинг дастлабки 90 кунда кўп сут берган.

3.5. Тадқиқотнинг иқтисодий самарадорлиги

Тажрибадаги ҳайвонларни иқтисодий самарадорлиги улардан олинган маҳсулотнинг салмоғи ва сифати ҳамда истеъмол қилган озиқани маҳсулот бирлиги билан қоплаш хусусиятларига қараб аниқланади.

Тажрибадаги сигирлардан фойдаланишнинг иқтисодий кўрсаткичлари 14 - жадвалда келтирилган. Ушбу жадвал маълумотларидан шундай хулоса

килиш мумкинки, базис ёғлиликда олинган сут III - гуруҳдаги сигирларда 1304,9 кг бўлиб, I ва II - гуруҳлардаги тенгқурларидан 160,2 кг (14,0 %) ва 96,2 кг (8,0 %) кўпдир.

14 -жадвал.

Тажрибадаги сигирлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги
(ўртача бир бошга)

Кўрсаткичлар	Г у р у х л а р		
	I	II	III
Базис ёғлиликда бир бош сигирдан олинган сут, кг	1143,8	1208,7	1304,9
1 ц базис ёғлиликдаги сутнинг таннархи, минг сўм	33,9	33,0	30,2
1 ц базис ёғлиликдаги сутнинг харид нархи, минг сўм	49,0	49,0	49,0
Бир бош сигирга сарфланган жами харажатлар, минг сўм,	387,7	398,7	394,6
шу жумладан: озиқага сарфланган харажатлар, минг сўм			
	308,4	317,4	313,9
Ҳар бир бош сигирдан олинган сутининг қиймати, минг сўм	560,5	592,3	639,4
Ҳар бир бош сигирдан олинган жами маҳсулот қиймати, минг сўм.	568,7	601,1	647,4
Олинган соф фойда, минг сўм	181,0	203,1	252,8
Рентабеллик даражаси, %	46,7	50,9	64,1

Манба: Хусусий тадқиқотлар натижалари

Шуни таъкидлаш лозимки, сут маҳсулдорлигининг иқтисодий кўрсаткичларини аниқлашда, 2011 йилнинг биринчи ярмидаги нарх-навоси кўрсаткичларидан фойдаланилган. Хўжаликда 1 кг озиқа бирлигининг қиймати 300,0 сўмга тенг бўлган бўлса, 1 кг сутнинг харид нархи 490 сўмни ташкил қилган. 1 ц сутнинг таннархи 30,2 - 33,9 минг сўм оралиғида бўлган, харид нархи таннархдан тегишлича: 18,8-15,1 минг сўм кўп бўлган. Шу кўрсаткичлардан ҳам тажрибаларимизнинг самарали эканлигини билишимиз мумкин.

Тадқиқотларимизда ҳар бир бошга сарфланган харажатлар бўйича I- III, 1-II, II-III гуруҳлараро фарқ охиргилари фойдасига шунга мос равишда: 6,9 (1,8 %), 11,0 (2,9), 4,1 (1,0 %) минг сўмга тенг бўлган. Қилинган жами харажатларни асосий қисми, яъни 72 фоизи озиқаларга тўғри келган.

Олинган соф фойда III - гуруҳлардаги сигирларида кўп бўлиб 225,8 минг сўмни ташкил қилган. Бу эса, I ва II гуруҳлардаги тенгқурларининг кўрсаткичларидан тегишлича: 71,8 минг сўм ёки 39,7 фоиз ва 49,7 минг сўм ёки 24,5 фоиз кўпдир. Таҷрибадаги сигирларга қилинган ҳар бир сўм, хўжаликка мутаносиб равишда: 1,47; 1,51; 1,64; сўм бўлиб қайтган. Айнан ана шу кўрсаткичлар тадқиқотларнинг иқтисодий самарадорлигини белгилайди.

Умуман олганда, сут маҳсулдорлигини оширишда мацион ва ийдириш технологик жараёнларини қўллаш, нафақат зоотехникавий балки иқтисодий жихатдан ҳам фойдадан холи эмас экан.

ЧОРВАЧИЛИККА ИХТИСОСЛАШГАН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Мамалакатда бошқа қишлоқ хўжалик тармоқлари каби чорвачилик тармоғини ҳам бозор иқтисодиёти шаройида барқарор ривожлантириш субъекти етиб, фермер хўжалиги танланган. Бугунги кунда Республика бўйича 81 минга яқин фермер хўжалиги мақомини олган хўжаликлар рўйхатга олинган. Шундан 41 мингдан ортиғи ёки 51,0 фоизи пахта ва ғаллачиликка ихтисослашган. Бу кўрсаткич Пастдарғом туманида 288 та ёки жами фермер хўжаликларини 66,5 фоизини ташкил қилган. Демак Республика кўрсаткичларидан 16,5 фоиз ортиқ. 22 мингдан кўпроғи боғдорчиликка ва узумчиликка ихтисослашган, бу 27,2 фоизга тенгдир. Пастдарғом туманида бу кўрсаткич 85 та ёки жами фермер хўжаликларини 19,6 фоизини ташкил қилган. Бу еса Мамалакат миқёсидаги кўрсаткичдан 7,6 фоиз камдир. 4 мингдаси (4,9 фоиз) сабзаёт ва полизчиликка ихтисослашган. 6,0 мингдан ортиқроғи чорвачиликка ихтисослашган бўлиб

7,4 фоизни ташкил қилади. Бу кўрсаткич Пастдарғом туманида 47 та ёки жами фермер хўжаликларни 10,9 фоизига тенг, бу еса Республика кўрсаткичидан 3,5 фоиз кўпдир. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, туманддаги қорамолчиликка ихтисослашган фермер хўжаликларининг улуши Мамалакат кўрсаткичидан анча паст. Буни биз 15- жадвал маълумотларидан ҳам билсак бўлади.

15 – жадвал

Республикада чорва моллари бош сони
(2012 йил 1 январ ҳолати бўйича)

Ҳайвонлар тури	Хўжалик тоифалари			
	Барча тоифадаги хўжаликлар	Фермер хўжалик-лари	Дехқон хўжалик-лари	Қишлоқ хўжалик корхоналари
Қорамоллар, минг бош	9642,5	507,2	9033,8	101,5
%	100,0	5,3	93,7	1,0
Шу жумладан сигирлар, минг бош	3878,2	174,0	3672,1	32,1
%	100,0	4,6	94,6	0,8
Қўй ва ечкилар, минг бош	16187,1	1203,3	13035,8	1948,0
%	100,0	7,5	79,2	13,3
Отлар, минг бош	195,2	18,2	183,9	12,4
%	100,0	9,3	84	6,7
Паррандалар, минг бош	42731,2	4974,2	25771,3	11985,7
%	100,0	11,6	60,3	28,1

Манба: Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг статистик маълумотлари.

Республикам бўйича қорамолнинг жами бош сонини 5,5 фоизини, сигирларни 4,6 фоизини, қўй ва ечкиларни 7,5 фоизини, отларни 9,8 фоизини ва паррандаларни 10,5 фоизини фермер хўжаликлари ташкил қилган. Бу кўрсаткич Пастдарғом туманида шунга мос равишда: 4,1; 4,0; 4,4; 7,8 ва 7,6 фоизга тенг бўлган. Шу рақамларни тахлили шундан далолат берганки, чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш асоси бўлган ҳайвонлар бош

сонининг фермер хўжаликларидаги улуши Мамалакат миқёсида ҳам талаб даражасида эмас. Пастдарғом туманида еса ундан ҳам паст.

Фарқ мутаносиб равишда: 1,4; 0,6; 2,9; 2,0 ва 2,9 фоизни ташкил қилган. Демак, фермер хўжаликларини ташкил қилишда, уларни субъект сифатида шакиллантиришда ташкилий, ҳуқуқий, иқтисодий ва ниҳоят ижтимоий камчиликларга йўл қўйилган. Буни тўғрилаш еса замон талабидир.

Фермер хўжалигини ривожлантиришдаги муаммолар ва уларни бартарф қилиш. Чорвачилик тарақиётини таъминлаш наслчилиги ишларини тўғри йўлга қўйишга боғлиқ. Бу борада хўжаликларда наслдор сигирлар салмоғини 50 фоизга кўтариш ва ҳар 100 бош сигирдан 25 - 30 бошдан ғунажин олиш лозим.

Наслли моллар етиштирувчи хўжаликларни моддий рағбатлантириш мақсадида жорий йилдан бошлаб сотилган ҳар бош насли қорамол учун давлат ресурсларидан 1500 кг омухта ем ва 500 кг дан пахта шроти ҳар бир қўй ва ечки учун 200 кг дан омухта ем ажратиб берилишда. Бу наслчилиги билан шугуланувчи хўжаликни давлат томонидан қўллаб-қуватлаш ва наслчилиги ишини олиб боришга рағбатлантириш учун қўйилган қадамдир.

Бугунги кунда қўпчилиги хўжаликлар ва фермерлар наслдор моллар подаларини уз ҳисобларидан тулдиришни уддалай олишмаяпти. Наслдор молларни танлаш ва парваришлаш билан шугуланадиган ҳамда махсус наслчилиги хўжаликлари учун зоотехник селекционерларимиз камайиб бормокда. Қатор хўжаликларда ва туманларда бу матахасисслик ўрни кискартирилиб юборилган. Шунинг учун керакки ҳеч ким муаммоларимизни ҳал қилиб бермайди. Имкониятлар доирасида селекция наслчилиги ишларини омолаштириш, қишлоқ хўжалиги ҳайвонлар кўрғазмаларини ташкил этиш “ким ошди” савдолари ўтказиш, хўжаликлар ва фермер хўжаликлари ўртасида танловлар ташкил этиш каби тадбирларни кенг йўлга қўйиш лозим.

Афсуски молларни зоти ва наслдорлиги бирмунча яхшиланишига карамай уларнинг махсулдорлиги йил сайин пасайиб бормокда. Шу соҳа олимларининг фикрича (Ш.Акмалхонов 1993, У.Носиров 1974, 2001, 2008, П.Собиров 1990, 2005, А.Кахаров 1994, 2008, 2010, 2011, Б.Абдалниёзов 1999, 2011) хайвонларнинг ирсий махсулдорлик хусусиятларидан атиги 50 - 60 фоиз фойдаланаяпти холос.

Чорвачиликни ривожлантиришнинг бош омили – озуқадир. Тармоқдаги колокликларнинг сабабларидан бири озуқаларнинг сифацизлиги ва озуқабоп екин майдонларидан унумли фойдалан билмасликдир. Кейинги йилларда озуқабоп екинларнинг нафакат майдони балки ҳосилдорлиги ҳам камайиб гектаридан олинаётган ҳосилдорлик 4 тонна озуқа бирлигини ҳам ташкил етмаяпти. Ширали озуқа яъни маккажухори ва лавлаги ҳамда беда майдонлари камайиб бормокда ваҳолнки бу охзуқа қишлоқ хўжалиги хайвонлари рационининг асосини ташкил етади. Туйимли озуқа хисобланган омухта емнинг йил сайин бир неча баробар камайиб кетиши сифатининг пастлиги чорва моллари махсулдорлигига ута салбий таъсир курсатмокда.

Натижада кормолчилик, куйчилик, йилкичилик тармоклари кўплаб гўшт ва сут маҳсулотлари айникса асосан омухта ем ишлатиладиган паррандачилик соҳаси миллионлаб дона тухум ва гўшт ишлаб чиқаришдан махрум буляпти. Сифатсиз тайёрланган омухта емни сотиб олиш учун сарфланган маблағлар қишлоқ хўжаликлари корхоналари фермерлар кўраётган моддий зарарнинг асосий қисмини ташкил етмокда.

Умуман олганда чорачилик учун пахта шроти ва шелуха етказиб берадиган ёғ мой камбинатлари ва хайвонларнинг ёши ҳамда турларини ҳисобга олиб турли сифатдаги омухта ем ишлаб чиқариб берадиган комбинатларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини давлат стандартига мос келишини тахлилий назорат лабараториялари бевосита тартибга келтириши талаб етилади.

Ендиликда озуқабоп екинларнинг сифатли уругларини топиш ҳам муаммо бўлиб қоляпти. Шунинг учун республиканинг ҳар бир худудида

уруғчилик хўжалиги ёки бригадалари ташкил этиш уларга зарур микдорда ер майдони ажратиб бериши керак. Кейинги пайтларда озуқабоп екинларга ишлов бериш, ўриш, йиғиш техникалари этишмаслиги сабабли тайёрланган озуқаларнинг кўп қисми нобуд бўлиб, сифациз жамғарилмоқда. Чорвачиликдаги механизация муаммоларини ҳал этиш учун республиканинг ўзида озуқабоп екинлар ҳосилини ўриб йиғиб олишга мосланган техникаларни ишлаб чиқариш масаласини ҳал қилиш лозим.

Чорвачиликни ривожлантиришда олимларимиз кўп қиррали илмий ютуқларни амалда исботлаб ишлаб чиқаришга тақдим этишмоқда. Селекционер олимларимиз чорвадорлар билан ҳамкорликда серсут ва гўштдор қорамолларнинг, қўй ва ечкиларнинг паррандаларнинг гуруҳлари ва турларини яратиш усуллари кўрсатиб беришган. Жумладан қорамолларни йил давомида бир хил типда озуклантириш улардан олинадиган маҳсулотларнинг кўп марта амалда кўрсатди. Шунингдек сигирлар маҳсулдорлиги 17 % га бузук ва новвосларнинг ўсиш даражаси 50 % гача кўпайганлиги ҳамда қўшимча 1,5 - 2 марта беда ўриш мумкинлигини илмий изланишлар тўла исботлаб берди.

Кейинги йилларда аҳолини гўшт, сут, тухум ва бошқа чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлашда қорамолчилик фермалари бурдоқчилик базалари ва паррандачилик комплекслари билан бир қаторда фермер хўжаликлари ҳам салмоқли ҳисса қўшмоқда. Ўзбекистон Президентининг фермер хўжаликларини янада мустаҳкамлаш ва республикада ишбилармонлик фаолиятини давлат юли билан қўллаб-қуватлаш тўғрисидаги Фармонида «лаббай» деб жавоб берётган омилкор фермерлар гўшт ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳамда сотишни кун сайин кўпайтиришяпти.

Бугунги кунда фаолият курсатаётган 81,0 мингта фермер хўжаликлари тасарруфида 1,2 миллион гектардан ортиқ ер майдони бўлиб, 10 йилдан 50 йилгача муддатли ижарага берилган. Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси вилоят, туман вакилларининг раҳбар ва мутахассислари томонидан

фермер хўжаликлари ўртасида олиб борилган социологик тадқиқотлар натижаларидан шу нарса кўринмоқдаки фермерлар ерни узок муддатга ижарага берилишидан рози. Чунки, фермер хўжаликлари раҳбарликларига ер сотилмаётганлиги балки ижарага берилаётганлиги, бу хусусий қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизимига утиш даври талаблари еканлигини ётироф етишмоқда. Лекин бу жаҳада бошқа муаммолар келиб чиқаётир.

Ер берувчи сифатида қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар уюшмалари) нинг намоён булиши айрим ҳолларда фермер хўжаликлари фаолиятига ўринсиз аралашувлар, етиштирилган маҳсулотларни мустиқ реализация қилиш, тўғрида - тўғри тайёрлов идораларига ёки бошқа истеъмолчилар билан шартномалар тузишда тусқинлик келиб чиқаётир. Натижада фермер хўжаликлари ривожланиши сусаймоқда.

Фермер хўжаликларига ерни узок муддатли ижарага берилиши бугунги давр учун маъқул усул. Лекин ерни қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар уюшмалари) орқали емас, балки тўғридан - тўғри ҳокимликлар қошидаги ер қўмиталари орқали узок муддатли ижарага берилса мақсадга мувофиқ бўлар еди. Бунда фермер хўжаликлари ўринсиз тўсиқлардан тезроқ холос бўлиб, ривожланиш йўлига ўтиб олади.

Худудий вакиллари қошидаги фаолият курсатаётган кооперативлар, асосан, деҳқон ва фермер хўжаликлари етиштираётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ҳарид қилиш, сақлаш, сотиш ва экспорт қилиш билан, шунингдек ажратилган моддий ресурсларни фермер хўжаликларига етказиб бериш билан шугулланишмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йилги 168 сонли қарори талабларига асосан мазкур кооперативлар юқоридаги фаолиятдан ташқари техникадан биргаликда фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, омукта озуқа ишлаб чиқариш, моддий ресурслар билан таъминлаш борасида ҳам фаолият курсатишлари зарур. Бунинг учун фермерлар, деҳқонлар ва бошқа шахсларнинг маблағларидан тижорат асосларида, шунингдек, банк кредитларидан фойдаланиб, узларининг айланма сармояларини шакллантириш кузда тутилган.

4.1. Чорвачилик маҳсулотларини етиштиришда фермер хўжаликларини ўрни

Маълумки, инсон организмда нормал биологик, физиологик ва биёкимёвий жараёнлар кечиши учун, бир йилда ўртача 80- 84 кг гўшт ва гўшт маҳсулотларини 300- 315 кг сут ва сут маҳсулотларини, 217 – 220 дона тухум, 19 кг балиқ ва 9 кг асал истеъмол қилиши лозим. Акс ҳолда организмдаги хужайра ва тўқмалар талаб даражасида фаолият кўрсата олмайди, натижада организм холсизланиб ҳар хил касалликлар учун қулай манба бўлиб қолади.

Шунинг учун ҳам ҳукуматимиз, шахсан Президентимиз И.А.Каримов чорвачилик тармоғини барқарор ривожлантириш муҳим эканлигини, бу жараён нафақат ташкилий, балки ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга молик эканлигини уқтирмоқда. И.А.Каримов ўзининг “Чорвачилик маҳсулотларини етиштириш асосан фермер хўжаликлари томонидан амалга оширилади” деган сўзлари билан чорвачилик тармоғини такомиллаштиришда фермер хўжаликларини ўрнини ҳар томонлама асослаб берган.

2011 йил 1 январ ҳолати бўйича Республикада барча тоифада мавжуд бўлган 9093,7 минг бош қорамолни 501,7 минг боши ёки 5,5 фоизи, шу жумладан 3765,6 минг бош сигирларни 172,6 минг боши ёки 4,6 фоизи, жами 15340,5 минг бош қўй ва ечкиларни 1149,9 минг бошини ёки 7,5 фоизи, жами 187,3 минг бош отларни 18,3 минг бошни ёки 9,8 фоизи, жами 37733,3 бош паррандани 3958,6 минг бош ёки 10,5 фоизи фермер хўжаликларига тўғри келади. Бундан ташқари 2010 йилда ишлаб чиқарилган 1461399 тонна гўштни, 37854 тоннасини ёки 2,6 фоизини, жами ишлаб чиқилган 6168989 тонна сутни 205000 тоннасини ёки 3,3 фоизини, жами ишлаб чиқарилган 3058 848 минг дона тухумни, 288104 минг донаси ёки 9,4 фоизини, жами 26510 тонна жунни 1715 тоннасини ёки 6,5 фоизини, 934937 дона қорақўл терини 44078 донасини ёки 4,7 фоизини фермер хўжаликлари берган. (16 – жадвал).

Бу кўрсаткичлар Пастдарғом туманида мутаносиб равишда 2,0; 1,1; 7,8; 5,1 ва 4,2 фоизга тенг бўлган. Демак туманда асосий чорвачилик маҳсулотлари деҳқон хўжаликлари ҳисобидан етиштирилган. Кўриниб турибдики, Пастдарғом туманида чорвачилик маҳсулотларини етиштиришда фермер хўжаликларини улуши, Мамалакат кўрсаткичларидан шунга мос равишда 0,6; 2,2; 1,7; 1,4 ва 0,5 фоиз кам бўлган. Туман чорвадорлири, мутахассислар бундан тўғри хулоса қилиб, йилдан – йилга чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш режасини ошириб уддалаб келишмоқда.

16-жадвал

Республикада чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳолати
(2011 йил бўйича)

Маҳсулот тури ва ҳажми	Хўжалик шакллари			
	Барча тоифадаги хўжаликлар	Фермер хўжаликлари	Деҳқон хўжаликлари	Қишлоқ хўжалик корхоналари
Гўшт (тирик вазнда), тонна	1564198	40986	148578	41634
%	100,0	2,6	95,1	2,3
Сут тонна	6766219	230156	6494578	41485
%	100,0	3,3	96,1	0,6
Тухум, минг дона	3441725	374480	1875497	119748
%	100,0	10,9	54,5	34,6
Жун, тонна	28687	1938	24198	2551
%	100,0	6,8	84,4	8,8
Қорақўл тери, дона	1022336	43378	643637	335324
%	100,0	4,2	63,0	32,5

Манба: Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг статистик маълумотлари.

Буни 14 жадвал маълумотларидан ҳам билса бўлади. Хусусан 2010 йилда гўшт ишлаб чиқариш 282 тонна ошиғи билан (163,7 фоиз), сут ишлаб чиқариш ҳам 104 тонна ошиғи билан (123,4 фоиз) бажарилган. Рентабеллик даражаси гўшт маҳсулотида 5,3 ва сутда 6,2 фоизни ташкил етган.

Шу ўринда, У.Носиров ва бошқалар (2009) томонидан тавсия етилган фермер хўжалиги фаолиятини тахлилини тавсия етамин, чунки

Республикамизнинг фермер хўжаликларини барқарор ривожланиш даражасига кўра, қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик озиқ – овқат маҳсулотларини етиштириш мўллигига еришишда илғор тажриба ва фан ютуқларини фермер хўжаликлари амалиётига жорий етиш долзарб ҳисобланади.

17-жадвал

Пастдарғом тумани хўжаликларида чорвачилик маҳсулоти ишлаб чиқариш самарадорлиги (2011 йил ҳолати бўйича)

Кўрсаткичлар	Маҳсулот тури	
	Гўшт	сут
Қилинган харажатлар, минг сўм		
Режада	443	444
Ҳақиқатда	725	548
Фарқи ±	282	104
Олинган даромад, млн сўм		
Режада	467	471
Ҳақиқатда	784	583
Фарқи ±	318	112
Рентабеллик даражаси, %		
Режада	5,3	6,2
Ҳақиқатда	8,2	6,4
Фарқи ±	2,9	0,2

Манба: Туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлими маълумотлари.

Бу борада республика аграр соҳа омиллари ва амалиётчилар ҳамжихат бўлиб, фермер хўжаликлари муаммосига хос бўлган самарали омилларни комплекс мегапроектлар асосида амалга оширишлари улкан истиқболларга замин яратади.

Пахта буғдой етиштиришга ихтисослашган фермер хўжалиги екин майдонларининг 50 – 55 фоизида пахта, 30 – 32 фоизида буғдой, 4 - 5 фоизида дон учун маккажўхори, 2-3 фоизида сабзавот, картошка ва полиз екинлари, 10 - 12 фоизида беда (пичан ва маданий яйлов учун) майдонларини жойлаштириш тизими ҳар томонлама самарали бўлади. Пахта етиштириш ҳажми (185,0 - 186,0 тонна) сақланган ҳолда буғдой етиштириш ҳажмини (42 тоннадан 176 тоннагача) кескин оширилишида маккажўхори етиштириш 12,9

тоннадан 20 тоннагача, сабзавот картошка ва полиз маҳсулотлари 76,6 тоннага (383 с/га) етказилди. Чорва озиқалари массаси 284,4 тонна озуқа бирлигига етди. Фермер хўжалиги ва унда хизмат кўрсатаётган жамоа оилалари чорваси ҳар бир шартли мол ҳисобига 26,1 центнердан озуқа бирлиги билан таъминланади. Оралиқ озуқабоп екинларнинг донли сенаж масса ҳосилдорлиги 530 центнерни ёки 186 с озуқа бирлигини ташкил қилди.

Такрорий маккажўхорининг силос массаси ҳосилдорлиги 285 центнерга (51 с озуқа бирлигида) тўғри келади. Чорва моллари қишда сифатли пичан, ёзда маҳсулдор маданий яйлов билан таъминланади. Фермер хўжалиги ва унинг жамоаси оилаларида чорвачилик ривожлантирилди, сут, гўшт ва тухум етиштириш жадаллаштирилди. Фермер хўжалик чорвадори 30 шартли мол (36 та қорамол, 12 қўй ва 75 парранда) ва унинг жамоа оилалари чорваси 79 шартли молга (90 қорамол, 50 қўй ва 300 парранда) етказилди. Уларнинг маҳсулдорлиги оширилди. Сигирларнинг сут соғими фермер хўжалиги ва унинг жамоасида тегишлича 2253 ва 2120 кг га, ёш молларнинг кунлик вазн ўсиши 665 ва 498 граммга, гўштга сотилган наввослар вазни 510 ва 558 кг га, бўрдоқиланган қўйлар вазни 95 ва 68 килограмга етказилди. Ҳар 100 бош сигир ҳисобига олинган бузоқлар 94 ва 83 фоизни ташкил қилди. Уларда сут етиштириш миқдори 23,9 ва 65,7 тоннага, гўшт 5,0 ва 11 тоннага, 4,9 ва 27,6 минг донага етказилди. 2006 – 2008 йиллар мобайнида етиштириш ҳажми ва молларнинг маҳсулдорлиги кўтарилиб борди (17- жадвал).

Деҳқончилик учун ноёб ҳисобланган органик ўғитлар захираси фермер хўжалигида 300 тоннани ва унинг жамоа оилалари чорвасида 790 тоннани ташкил етиб, йил давомида екин майдонлари ҳудудларида компост тўплаш жорий етилди. Хўжаликнинг жамоа оилалари билан чорва озуқаларига органик ўғит айрибошлаш ўз самарасини берди. Асосий екин майдонлари 5-10 тонн/ га ҳисобида органик ўғит билан таъминланади.

5. ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ

Инсоният тарихидан ва ижтимоий ҳаётидан шу нарса аниқки, ҳар қандай тарихий давр ва ҳар қандай аср дунё ҳамжамияти олдида ўзига хос, илгаригиларидан фарқ қиладиган муҳим ва долзарб муаммо ва масалаларнинг кўндаланг қилиб қўяди. Бизнинг ҳаётимизга кериб қелган XX1 асрнинг энг муҳим муаммоларидан бири бу экологик муаммо ҳисобланади. Ушбу муаммонинг ҳафли оқибатлари тўғрисида олимлар деярли бир асрдан буён жар солиб инсонларни, дунё ҳамжамиятини огоҳ қилиб келган. Шунга қарамасдан ушбу муаммо бугунги кунга келиб, ўзининг салбий оқибатларини кўрсатмоқда.

Бошқача қилиб айтганда, кўпгина ҳудудларда экологик ҳолат салбий томонга ўзгарган, натижада иқлим шароити ўзгарувчан бўлган, кўпгина Мамалакат ва ҳудудларда сув захираси камайган, атмосфера ифлосланган, чўлланиш, тупроқ ерозияси, яйловларнинг ўт- ўланларини сийраклашиши, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсининг камбағаллашиб кўпгина тур ва популасияларнинг йўқолиши тупроқнинг шўрланиши, ер ости зах сувларининг тупроқ юзасига кўтарилиши, қум кўчиш, сув манбаларида унинг миқдорини камайиши, ҳар хил табиий офатлар 2000 - 2011 йилларда Индонезия ва Япониядаги ер zilзиласи, атом энергетик стансияларининг портлаши, ишдан чиқиши (Россия) каби салбий ҳолатлар айнан экологик ҳолатнинг талаб даражасида емаслигида номоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикасида Орол сувининг камайиши натижасида тузнинг кўпайиши ва уни шамол орқали Мамалакатнинг шимолий ҳудудларида тарқалиб ер унимдорлигига салбий таъсир қилиши, Сурхандарё вилоятининг жанубий ҳудудларида “Афғон шомоли” деб ном олган иссиқ, қум ёғдирадиган тўполонли шамолларнинг йилдан – йилга кўпайиб бориши ва бир нечча кунгача давом етиши, вилоятнинг шимолий туманларида Тожикистон алюмин заводининг захарли чиқиндиларидан аҳоли, ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёсининг азият чекиши, атроф муҳитнинг ифлосланиши аҳоли яшадиган ҳудуд, туман ва айниқса шаҳарларда табиий ҳолдаги

ичимлик сувларининг ифлосланиши ва истеъмолга яроқсизлиги, кўча – куйларни чиқинди ва ахлатлар билан санитария ҳолатини ўзгариши ва бошқалар екалогик ҳолатнинг бузилганлигидан далолат беради. Бу ҳолатни тўғрилаш ва уни яхшилаш учун:

- аҳолининг, айниқса мактаб ўқувчилари, ўрта махсус, касб – ҳунар ва олий ўқув юртлари талабаларини екалогик соводхонлигини ошириш. Бунинг учун екалогия фанини ўқитиш самарадорлигини таъминлаш, ташвиқот ва тушунтириш ишларини олиб бориш;

- сув манбаларидан унимли фойдаланиш, қуриб бораётган Оролни “тирилтириш” чора – тадбирларини кўриш. Орол билан боғлиқ бўлган екалогик муаммоларни олдини олиш;

- табиатда ёўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимлик турлари ва популасияларни сақлаб қолиш, уларни кўпайтириш, чора тадбирларини кўриш. Бунинг учун махсус ўсимлик ва ҳайвонот боғларини, кўриқхоналарни ташкил етиш, мавжуд бўлган “Қизил китоб” дан мақсадли фойдаланиш, ёўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимликларни генофондини соф ҳолда сақлаб қолиш, имкон даражасида уни бойитиш;

- ҳар бир корхона, муассаса, қишлоқ хўжалик корхонаси ва таълим муассасаларида екалогик ҳолатни яхшилаш борасида махсус тадбирлар ташкил қилиш, ҳар бир шахсни ўзи яшаб турган ҳудудда екалогия учун маъсул еканлигини уқтириш ва талаб қилиш;

- сув манбалари, яйловлар, ўрмонлар ва бошқа инсонлар фойдаланадиган жойларни екалогик ҳолатини доимий назорат қилиб туриш. Бунда Хоразм, Қорақолпоғистон, Сурхондарё, Бухоро ва Навоий вилоятларига алоҳида еътибор қаратиш;

- республикамиз ҳудудида яшайдиган одамлар, урчитилаётган ҳайвонлар, балиқлар ва асаларилар, кўпайтирилаётган ўсимликлар популасиялари орасида учрайдиган екалогия билан боғлиқ бўлган касалликларни, майиб – мажрухликларни (одам ва ҳайвон) олдини олиш чора тадбирларини тузиш;

- аҳоли истеъмолига чиқарилаётган чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотларини доимий равишда ветеринария – санитария назоратидан ўтказиш. Булардан ташқари четдан сотиб олинаётган қорамол, уруғ, ембрион, хужайра, гармон, ҳар хил биологик фаол моддалар, дори – дармонлар, вакцина ва бошқаларни амалдаги тартибга биноан санитария назоратидан ўтказиш ҳамда халқаро меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларга кўрсатилган меъёрларга риоя қилиш;

- ташкилотларда, фермер хўжаликларида ва маҳаллаларда екалогия бурчагини ташкил қилиш ва уни бажарилишини таъминлаш учун маъсул тайинлаш.

Ҳар бир ташкилотнинг, ўқув муассасасининг, шу жумладан фермер хўжаликларининг раҳбарлари, ўз жойларида меҳнат фаолияти ва техника хавфсизлиги масалаларига ҳам еътибор қаратишлари лозим. Бунинг учун:

ишга қабул қилинаётганда албатта, кейинчалик, даврий, фавқулотда, режали ва доимий равишда йўл- йўриқ ўтказиб, уни махсус журналда қайд қилиб қўйиш лозим;

хўжаликда мавжуд бўлган ускуна, механизм, технологик жараён, сех, автоулов, трактор ва чорвачиликка оид бўлган ускуналар билан ишчи ходимларни таништириб бориш лозим;

чорвачилик биолари ва чорвачилик иншоатларида ўрнатилаётган механизм, автоматлаштирилган жараён ва қурилма ҳамда электр энергиялардан фойдаланишни билиш шарт;

корхона ва фермер хўжалигида ҳаёт фаолияти ва техника хавфсизлиги масалаларига маъсул кишиларни, улар билан таништириш ва барча ишчи ходимларни шахсий химояланиш васиталари (ШХВ) билан таъминлаш;

сигирларни машинада соғиш, автоматлаштирилган ҳолда озиқа тарқатиш ва жун қирқими каби мавсумий ишларни талофақиз ўтказиш учун техника хавфсизлигига риоя қилиш;

ишлаб чиқариш жараёнида бахқиз ходиса рўй берганда, ишчилар шикастланганда, ёки касб касаллигига чалинганда амалдаги тартибга биноан

фаолиятни амалга ошириш, юқори ташкилот ва касаба уюшмаларга хабар бериш;

хўжалик ва корхонадан ҳар бир ишлаб чиқариш йили бошида ҳаёт фаолияти ва техника хавфсизлиги масалаларига маблағ ажратишга ва уни мақсадли сарфлашга еришиш, ўз вақтида ҳисобот тайёрлаш.

ХУЛОСАЛАР ВА АМАЛИЙ ТАВСИЯЛАР

Пастдаргом тумани “Улуғбек –Ойбек” МЧЖ да чорвачиликнинг умумий ҳолати ва сут ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш борасидаги маълумотларни таҳлил қилиб, ўз шахсий фикр –мулоҳазаларимиз билан умумлаштирган ҳолда қуйидаги хулосаларни қилиш мумкин.

1. Туманда шу жумладан хўжаликда озиқа базасини мустаҳкамлашга эришиш ва хўжаликда бир типли озиқлантиришга ўтиш . Чунки бу тадбирлар маҳсулот таннархини камайтириш имкониятларини беради.

2. Хўжаликда сигирлардан олинадиган сут ва бузоқ салмоғини кўпайтириш лозим. Айнан шу орқали ҳайвонларни генетик потенциалидан тўлиқ фойдаланилади. Натижада қилинадиган ҳаракатлар 2-3 марта ошди.

3. Сут ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш орқали сохани иқтисодий самарадорлигини 10 - 12 фоизга ошириш мумкин экан.

4. Сут ишлаб чиқаришни салмоғини ошириш ва уни экологик сифатини яхшилаш борасида илғорлар тажрибаси фан ва техника ютуқларидан самарали фойдаланиш, технологик жараёнларни талаб даражасида такомиллаштириш имкониятини беради.

5. Сут ишлаб чиқаришда меҳнат унимдорлиги ва қилинган меҳнат манфаатдорлигини ошириш омилларидан ҳамда имкониятларидан оқилона фойдаланиш бугунги кун талаби экан.

6. Асосий воситалардан, шу жумладан чорвачилик бинолари ва иншоатларидан мақсадли ва самарали фойдаланишга эришиш муҳимдир.

7. “Улуғбек-Ойбек” МЧЖ да барча технологик жараёнлар ташкил этилган. III - гуруҳ сигирларидан ўз тенгқурлари I ва II гуруҳдаги сигирларга нисбатан 161,1 кг (14,1 %) ва 96,2 кг (8,0 %) кўп сут соғиб олинган.

8. III – гуруҳ сигирлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги мутаносиб равишда ўз тенгқурларидан 17,4 ва 13,2 фоизни ташкил этган.

9. Прогрессив, яъни сунъий уруғлантириш ва биотехнология усулларида фойдаланиш, сут ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини 5-12 фоизга ошириш имконини берар экан.

Амалий тавсиялар

Пастдарғом тумани “Улуғбек-Ойбек” МЧЖ мисолида чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларини фаолиятига оид маълумотларни таҳлил қилиб, уни илмий-услубий манбалар билан умумлаштириб қилинган хулосалар асосида ишлаб чиқаришга қуйидаги амалий таклифларни қиламиз;

-тумандаги чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларини чорва молларининг турлари бўйича ихтисослаштириш ва йириклаштиришни қайтадан кўриб чиқишни таклиф қиламиз;

-Самарқанд вилоятдаги барча чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари учун 1 бош шартли молга суғориладиган ердан 0,40 га озикабоп екинлар учун ер ажратилишини ва унда 3,5 – 4,5 минг кг озика бирлиги миқдорида озика жамғарилишига эришишни тавсия этамиз;

- сут ишлаб чиқаришга ихтисослашган фермер хўжаликлари ва фермаларга сигиларни йидириш, мацион бериш каби технологик жараёнларни сифатли равишда ташкил қилишни таклиф қиламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. “Ветеринария тўғрисида” ги Давлат қонуни. Тошкент., 1993. 3 сентябр
2. “Наслчилик тўғрисида” ги Давлат қонуни. Тошкент 1995., 21 декабр.
3. “Фермер хўжалиги тўғрисида” ги Давлат қонуни. Тошкент. 1998 й. 30 апрел.
4. “Тадбиркорлик фаолияти еркинлигининг кафолатлари тўғрисида” ги Давлат қонуни. 2000. 25 май.
5. Республика Президентининг 200 йил 4 мартдаги “Фермерларни хусусий тадбиркорларни ҳамда кичик бизнес бошқа субектларини қўллаб – қувватлаш чора – тадбирлари тўғрисида” ги ПК- 75 сонли қарори.
6. Республика Президентининг “Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида шартномавий муносабатларни такомиллаштириш ва мажбуриятлар бажарилиши учун томонларнинг жавобгарлигини ошириш чора – тадбирлари тўғрисида” ги ПК 383 сонли қарори.
7. Республика Президентининг 2003 йил 24 мартдаги “Қишлоқ хўжалигида, ислохатларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида” ги 3226 сонли фармони.
8. Республика Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги “ 2004 – 2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепсияси тўғрисида” ги 3342 сонли фармони.
9. «Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора тадбирлари тўғрисида» ги ЎЗР Президентининг ПК 308 – сонли қарори. Тошкент. 2006 йил 23 март.
10. «Шахсий ёрдамчи деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик махсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги кўшимча чора - тадбирлари тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-842 - сонли қарори. Тошкент. -2008 йил 21 апрел.
11. Каримов И.А. Юксак маънавият –енгилмас куч. Тошкент. “Ўзбекистон”. 2008.

12. Каримов И.А. Жахон молиявий - иқтисодий инқрози. Ўзбекистон шароитида, уни бартараф етишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент. «Ўзбекистон». 2009.
13. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тарақиётини янги босқичга кўтариладиган йил бўлади. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисида қилган маърузаси. Тошкент 2012 йил, 19 январ.
14. Егоров И. Большая энсклопедия фермера. Москва., ЭКСМО -2011. 512 с.
15. Жураев Ф.Ж. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил етиш. Тошкент. 2004.
16. Ибрагимов Ю. Замон билан ҳамнафаслик давр талаби. “Зооветеринария” журнали. 2010. № 7. 12 – 14 б.
17. Ибрагимов Ю., Хафизов И. Чорвачиликни ташкил етиш бўйича тавсиялар (деҳқон, фермер хўжаликлари раҳбарлари ва мутахассислари учун). Тошкент. 2011. 24 б.
18. Исмоилов А.Қ., Муртазаев О. Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти. Тошкент, ”Молия” 2005. 403 бет.
19. Кахаров А., Хушвактов А. Ислохатлар даврида чорвачилик тараққиёти. “Зоотехния” журнали. 2009. № 10. 41 – 42 б.
20. Кахаров А. ва бошқалар Қорамол гўшти ишлаб чиқаришни кўпайтириш бугунги кун талаби. Республика илмий – амалий конференсия материаллари. Самарқанд 2010. 112- 114 б.
21. Қудратов Т. Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг тахлили. Самарқанд. 2002.
22. Максудов И. Амиров Ш. Фермер хўжалигида сермахсул сигирлар ўстириш. «Зооветеринария» журнали. 2008. № 4. 38-39 б.
23. Носиров У.Н., Усмонов О., Мирхамидов М. «Фермер бўламан». Тошкент. «Мехнат» 2003. 95 б.

24. Носиров У. Мамалакатимизда қорамолчиликни ривожлантиришнинг асосий тамойиллари. “Зооветеринария” журнали. 2008. № 2. 34 – 35 б.
25. Носиров У. Фермер хўжалигида деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари етиштириш омиллари. . “Зооветеринария” журнали. 2008. № 11. 31- 33 б.
26. Носиров У.Н. ва бошқалар Фермер хўжаликларини барқарор ривожлантириш. “Зооветеринария” журнали. 2009. № 8. 33 – 35 б.
27. Носиров У.Н., Максудов И.М., Атабаева Х Чорвачилик фермер хўжаликларида молларнинг маҳсулдорлик, генетик потенциалидан фойдаланишда озува базасини мустаҳкамлаш муаммолари. “Зооветеринария” журнали. 2009. № 11. 36 – 37 б.
28. Носиров У.Н., Максудов И.М.- Қорамолларни бир хил озиклантириш типига ўтказиш ва маҳсулдорликни оширишнинг илмий – амалий асослари. “Зооветеринария” журнали. 2010. № 1. 29 – 34 б.
29. Норқобиллов Б. Истиқлол инъоми. Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар уюшмаси. “Зооветеринария” журнали. 2010. № 9. 5–7 б.
30. Норқобиллов Б, Абдураимов Д., Ибрагимов Ю. Сигир ва таналарни сунъий уруғлантириш бўйича тавсиялар. Тошкент. 2011. 40 б.
31. Олимов М., Хушматов Н. Иқтисодий самарадорлик омиллари. “Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги” журнали. 2007. № 5 41 б.
32. Мухторов А. Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти. Қарши. 1997.
33. Тешабоев Х. Ўзбекистонда чорвачилик, паррандачилик, балиқчилик ва асаларичиликнинг ривожланиши ва истиқболи. “Зооветеринария” журнали. 2010. № 6. 2 – 6 б.
34. Тешабоев Х. Фермер хўжаликларини ҳар томонлама қўллаб – қувватлаш- иқтисодий барқарор жамият шакллантириш асоси. “Зооветеринария” журнали. 2011. № 7. 6-7 б.
35. Тухлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тошкент. 2008. “Ўз МТ”.108 б.

36. Умарова Е. Фермер хўжаликларида соғлом бузоқ олиш учун сигир ва ғуножинларни туғриққа тайёрлаш. “Зооветеринария” журналы. 2010. № 5. 18-22 б.
37. Фермерское хозяйством зарубежом. “Быт фермером” 13- 11. 2009. Сайт www/чумфси.Сомск/экономика.
38. Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари. 2010.
39. Холмуродов Е. Фермер хўжаликларини ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари. “Зооветеринария” журналы. 2010. № 8. 4-5 б.
40. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари ва қишлоқ хўжалик корхоналарида озуқа базасини мустаҳкамлаш ва молларни озуқалар билан таъминлаш чора тадбирлари бўйича тавсиянома. “Зооветеринария” журналы. 2008. № 6-7. 5-10 б.
41. Шарипов О. Фермер хўжаликларида ишлаб чиқаришни такомиллаштиришнинг ҳуқуқий омиллари. “Зооветеринария” журналы. 2010. № . 5-6 б.